

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΑΡΧΑΙΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: Ιστορία και Αρχαιολογία
Κατεύθυνση: Προϊστορική Αρχαιολογία

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Τίτλος: «Τεκμήρια επικοινωνίας και επαφών μέσα από τα ευρήματα
της Τελικής Νεολιθικής – Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στην Ήπειρο»

Βασιλική Σιώζου

Επιβλέπων Καθηγητής: Ανδρέας Βλαχόπουλος
Μέλη επιτροπής: Μιχαήλ Φωτιάδης
Ιωάννης Λώλος

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2019

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. Εισαγωγή.	2 – 3
2. Τελική Νεολιθική και Πρώιμη Εποχή του Χαλκού.	4 – 9
3. Περιβαλλοντικά χαρακτηριστικά της Ηπείρου.	9 – 14
4. Η έρευνα για την προϊστορική Ήπειρο.	
Περιορισμοί και προοπτικές.	14 – 17
5. Θέσεις Τελικής Νεολιθικής και Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στην Ήπειρο.	18 – 60
5.1. Δολιανά Ιωαννίνων.	18 – 25
5.2. Αγία Μαρίνα Πεδινής Ιωαννίνων.	26 – 43
5.3. Γκούτσουρα Παραμυθιάς Θεσπρωτίας.	43 – 60
6. Τέχνηργα Μεταλλοτεχνίας.	60 – 64
7. Άλλες θέσεις και ευρήματα από την Ήπειρο.	64 – 66
8. Σύνθεση δεδομένων.	66 – 70
9. Τεκμήρια επικοινωνίας και επαφών.	71 – 91
9.1. Επιδράσεις στην κεραμική των οικιστικών θέσεων. ..	71 – 87
9.1.1. Η κεραμική από τα Δολιανά Ιωαννίνων.	71-79
9.1.2. Η κεραμική από την Γκούτσουρα Παραμυθιάς.	80-86
9.1.3. Η κεραμική από την Αγία Μαρίνα Πεδινής Ιωαννίνων.	86-87
9.2. Οι χάλκινοι πελέκεις.	87 – 91
10. Συμπεράσματα.	91 – 98
11. Βιβλιογραφία.	99 – 112

1. Εισαγωγή

Θέμα της εργασίας μου είναι τα τεκμήρια επικοινωνίας και επαφών μέσα από τα ευρήματα της Τελικής Νεολιθικής (TN) και της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού (ΠΕΧ) στην Ήπειρο. Θα παρουσιάσω σε ποια σημεία του ηπειρώτικου χώρου έχουν βρεθεί ευρήματα που χρονολογούνται στις περιόδους αυτές και μαρτυρούν την κατοίκησή του. Θα συγκεντρώσω δηλαδή τα δεδομένα των TN και ΠΕΧ εγκαταστάσεων και θα τα εξετάσω μέσα στο γεωφυσικό περιβάλλον (χώρος) και την έκταση των δύο περίπου χιλιετηρίδων που οι δύο αυτές περίοδοι διαρκούν (χρόνος). Οι ομοιότητες των ευρημάτων αυτών με ευρήματα άλλων περιοχών της Ελλάδος και του ευρύτερου βαλκανικού χώρου μαρτυρούν επαφές των κατοίκων της Ηπείρου με κατοίκους άλλων περιοχών. Θα παρουσιαστεί το πλαίσιο των επαφών αυτών όπως διαφαίνεται μέσα από τα μέχρι τώρα γνωστά ευρήματα.

Πριν την παρουσίαση των ευρημάτων, θα δώσω τα βασικά χαρακτηριστικά της TN και ΠΕΧ στον ελλαδικό χώρο, όπως προκύπτουν κυρίως μέσα από νέες έρευνες και δημοσιεύσεις. Θα παρουσιάσω ακόμη το περιβάλλον της Ηπείρου στο οποίο δραστηριοποιήθηκε ο άνθρωπος. Το περιβάλλον καθορίζει τους τρόπους με τους οποίους μπορούν οι άνθρωποι να οργανώσουν μία κοινότητα και τον τρόπο που αυτή λειτουργεί. Το περιβάλλον καθορίζει ακόμη την οικονομία, τα στοιχεία δηλαδή που σχετίζονται με τη συλλογή, προπαρασκευή και παρασκευή της τροφής, τις οικονομικές δραστηριότητες και τις σχέσεις που απορρέουν από τα οικονομικά δεδομένα. Η παρουσίαση των περιβαλλοντικών χαρακτηριστικών αφορά σε ολόκληρη τη γεωγραφική περιφέρεια της αρχαίας Ηπείρου που αποτελούσε ενιαίο χώρο με κοινά χαρακτηριστικά. Η παρουσίαση όμως των ευρημάτων και οι επαφές που διαφαίνονται μέσα από αυτά αφορούν στο τμήμα της περιφέρειας

Ηπείρου στο βορειοδυτικό τμήμα του ελλαδικού χώρου. Μικρή αναφορά, τέλος, θα γίνει και στις έρευνες που αφορούν στην προϊστορική Ήπειρο.

Σκοπός της εργασίας μου δεν είναι η εξαντλητική παρουσίαση του θέματος, αλλά μία πρώτη συνθετική παρουσίασή του. Θα παρουσιαστούν όσα από τα διαθέσιμα στοιχεία είναι απαραίτητα, για να διαφανούν οι επαφές των κατοίκων της Ηπείρου με άλλους πληθυσμούς και οι ανταλλαγές προϊόντων, τεχνογνωσίας και ιδεών.

2. Τελική Νεολιθική και Πρώιμη Εποχή του Χαλκού.

Η Τελική Νεολιθική ή Χαλκολιθική αποτελεί χωριστή περίοδο της Νεολιθικής Εποχής. Η Νεολιθική Εποχή στην Ελλάδα διήρκησε σχεδόν 4000 χρόνια. Με βάση τη μελέτη της αρχαιολογικής στρωματογραφίας, τις συγκρίσεις με δεδομένα από γειτονικές στην Ελλάδα περιοχές και κυρίως βάσει των ραδιοχρονολογήσεων η Νεολιθική Εποχή στην Ελλάδα ξεκινά στις αρχές της 7^{ης} χιλιετίας και τελειώνει γύρω στο 3200 π.Χ. Η Ακεραμική Νεολιθική, που μέχρι στιγμής πιστοποιείται στρωματογραφικά σε λίγες θέσεις και η ύπαρξή της ως διακριτό στάδιο εξέλιξης αποτελεί αντικείμενο προβληματισμού, διαρκεί από το 7000 π.Χ. έως το 6500 π.Χ., η Αρχαιότερη Νεολιθική από το 6500 π.Χ. έως το 5800 π.Χ., η Μέση Νεολιθική από το 5800 π.Χ. έως το 5300 π.Χ. και η Νεότερη Νεολιθική από το 5300 π.Χ. έως το 4500 π.Χ. Η Νεότερη Νεολιθική, λόγω της μεγάλης διάρκειάς της, διαιρέθηκε σε υποπεριόδους, τις προδιμηνιακές φάσεις (5300-4800 π.Χ.) και τις διμηνιακές φάσεις (4800-4500 π.Χ.). Το διάστημα από το 4500 π.Χ. έως το 3200 π.Χ. αποτελεί μία χωριστή περίοδο της Νεολιθικής, την Τελική Νεολιθική ή Χαλκολιθική περίοδο¹. Η ΤΝ ορίστηκε ως χωριστή περίοδος, για να καλυφθεί το κενό που υπήρχε στη χρονική ακολουθία ανάμεσα στη Νεότερη Νεολιθική και την Πρώιμη Χαλκοκρατία².

Ο όρος Τελική Νεολιθική ή Χαλκολιθική χρησιμοποιείται κυρίως στη νότια Ελλάδα και στα νησιά του Αιγαίου για την περίοδο 4500 π.Χ. έως 3200 π.Χ., ενώ στη βόρεια Ελλάδα χαρακτηρίζεται ως Νεότερη Νεολιθική II όλη η 5^η χιλιετία και ως Τελική Νεολιθική ή Χαλκολιθική η περίοδος από το 4000 π.Χ. έως το 3200 π.Χ.³ Ορισμένοι μελετητές θεωρούν ότι η περίοδος αυτή πρέπει να ονομάζεται Χαλκολιθική λόγω

¹ Γαλλής 1996, 28-29, 30. Παπαδημητρίου 2010, 20. Coleman και Facorellis 2018, 3.

² Renfrew 2009, 155.

³ Γαλλής 1996, 30. Παπαδημητρίου 2010, 14-15, 21.

της εκτεταμένης χρήσης των μετάλλων από τα μέσα της 5^{ης} χιλιετίας και σύμφωνα με την επικρατούσα ορολογία στα Βαλκάνια και τη Μ. Ασία, όπου η Χαλκολιθική αναγνωρίζεται ως διακριτό πολιτισμικό στάδιο μεταξύ της Νεολιθικής και της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Ο όρος όμως Χαλκολιθική δεν είναι ομόφωνα αποδεκτός, αφού μέχρι πρόσφατα τα μεταλλίνα ευρήματα της περιόδου αυτής στην Ελλάδα ήταν λίγα¹.

Ομοφωνία μεταξύ των μελετητών δεν υπάρχει και ό,τι αφορά στο χαρακτήρα της περιόδου². Ορισμένοι μελετητές θεωρούν ότι το εύρος της Τελικής Νεολιθικής (1000-1200 χρόνια) είναι αρκετά μεγάλο, ώστε να θεωρείται μία περίοδος αδιάλειπτης συνέχειας και ομαλής μετάβασης στις κοινωνίες της Χαλκοκρατίας³. Θεωρούν ότι στον ελλαδικό χώρο, όπως και στον ευρύτερο χώρο των Βαλκανίων, η Χαλκολιθική τερματίζεται στο τέλος της 5^{ης} χιλιετίας. Ένας μεγάλος αριθμός θέσεων που κατοικούνταν στη διάρκεια της 5^{ης} χιλιετίας εγκαταλείπεται στα τέλη αυτής. Το γεγονός αυτό πρέπει να θεωρείται βέβαιο για τη Βόρεια Ελλάδα ενώ για την υπόλοιπη χώρα είναι πολύ πιθανό. Δημιουργείται έτσι ένα μεγάλο κενό στην κατοίκηση ανάμεσα στις πιο ύστερες καλά βεβαιωμένες θέσεις της Χαλκολιθικής και των πιο πρώιμων θέσεων της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, η οποία αποτελεί το επόμενο γενικευμένο, καλά τεκμηριωμένο πολιτισμικό στάδιο⁴. Σε καμία θέση δεν έχει βρεθεί καθαρά η σταδιακή χρονολογική μετάβαση από τη Χαλκολιθική στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, πόσο μάλλον να υποστηρίζεται και από ραδιοχρονολογήσεις⁵. Μόνο στο δεύτερο μισό της 4ης χιλιετίας

¹ Ζάχος 2010, 9. Παπαδημητρίου 2010, 21. Coleman 2011, 13. Aslanis 2018, 31 (σημ. 4).

² Παπαδημητρίου 2010, 20-21.

³ Τσιφτσώνη 2010, 93, 100. Coleman 2011, 16-17. Coleman και Facorellis 2018, 33.

⁴ Τσιφτσώνη 2010, 93, 95-99. Coleman 2011, 13, 20-21. Coleman και Facorellis, 33.

⁵ Τσιφτσώνη 2010, 99. Coleman 2011, 15. Coleman και Facorellis 2018, 33.

πιστοποιείται κατοίκηση σε ορισμένες θέσεις, κυρίως της κεντρικής Ελλάδος. Οι θέσεις αυτές παρουσιάζουν περισσότερα κοινά πολιτισμικά στοιχεία με θέσεις της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού παρά με θέσεις των προηγούμενων περιόδων¹. Ως αιτίες για το κενό στην κατοίκηση κατά το μεγαλύτερο μέρος της 4^{ης} χιλιετίας θεωρούνται οι κλιματικές αλλαγές που οδήγησαν σε περιβαλλοντικές αναστατώσεις ή οι μετακινήσεις ανθρώπινων ομάδων από τις ευρασιατικές στέπες προς τα νότια, οι οποίες ξεκίνησαν στο δεύτερο μισό της 5^{ης} χιλιετίας και επηρέασαν την ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων². Ο J. E. Coleman θεωρεί ότι η Χαλκολιθική πρέπει να διαιρεθεί σε μικρότερες περιόδους, τη Χαλκολιθική (4500-4000 π.Χ.), τη Μεταβατική (4000-3600 π.Χ.) και την «Πρώτη Εποχή Χαλκού» (ΠΕΧ ΙΑ) από 3600 έως 3100 π.Χ. που έχει κοινά χαρακτηριστικά με την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού³. Θεωρεί ότι η άποψή του αποτελεί μια λογική εναλλακτική θεωρία στο σενάριο που επικρατεί για την πολιτισμική συνέχεια ανάμεσα στη Χαλκολιθική περίοδο και την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στην Ελλάδα⁴.

Αντίθετα με τα παραπάνω, άλλοι επιστήμονες θεωρούν ότι υπάρχει πολιτισμική ομοιογένεια και συνέχεια από τη Νεότερη Νεολιθική στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Θεωρούν ότι οι αλλαγές που από το δεύτερο μισό της 5^{ης} χιλιετίας π.Χ. σταδιακά επέρχονται στο οικονομικό σύστημα, στα σχέδια των οικισμών και στην κοινωνική οργάνωση οφείλονται στις κλιματικές συνθήκες που οδήγησαν στη μείωση των πεδινών οικισμών ως το τέλος της 4^{ης} χιλιετίας⁵ ή ακόμη και σε διεργασίες στο εσωτερικό της κοινωνίας ως αποτέλεσμα απλών

¹ Τσιγτσώνη 2010, 97-99. Coleman 2011, 13, 29. Coleman και Facorellis 2018, 34-45.

² Τσιγτσώνη 2010, 100-101. Coleman 2011, 24.

³ Coleman και Facorellis 2018, 33.

⁴ Coleman 2011, 29. Coleman και Facorellis 2018, 45.

⁵ Aslanis 2018, 28-31.

πραγμάτων που κάνει ο άνθρωπος¹. Δεν υπάρχει, όμως, κενό στην κατοίκηση κατά την 4^η χιλιετία π.Χ., όπως έδειξαν οι ανασκαφές των τελευταίων ετών και οι ραδιοχρονολογήσεις².

Στο τέλος της 4^{ης} χιλιετίας π.Χ. τοποθετείται η μετάβαση από την Εποχή του Λίθου στην Εποχή του Χαλκού. Η Εποχή του Χαλκού χαρακτηρίζεται από τη γενίκευση της χρήσης των μετάλλων με τη βαθμιαία ανάπτυξη της μεταλλουργίας και την πρόοδο της τεχνολογίας και από σημαντικές ανακατατάξεις στην πολιτισμική εξέλιξη του αιγαιακού χώρου. Διαρκεί περίπου δύο χιλιετίες (3300/3100-1100/1000 π.Χ.) και διακρίνεται σε τρεις κύριες περιόδους, Πρώιμη-Μέση και Ύστερη³.

Η μετάβαση όμως από την Τελική Νεολιθική στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού δε συνέβη ταυτόχρονα σε όλες τις περιοχές. Κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, που χρονικά καλύπτει όλη σχεδόν την 3^η χιλιετία π.Χ. (3300/3100-2300/2200 π.Χ.), δεν παρατηρούνται άμεσες και ουσιαστικές διαφορές ανάμεσα στις δύο εποχές. Πολλά νεολιθικά στοιχεία επιβιώνουν κατά τη νέα εποχή. Η μορφή των οικισμών και ο τρόπος ζωής δεν έχει αλλάξει σε πολλά βασικά σημεία. Η οικονομία εξακολουθεί να στηρίζεται κατά κύριο λόγο στη γεωργία και την κτηνοτροφία· παραγωγικές δραστηριότητες για τον εμπλουτισμό της διατροφής και την απόκτηση πρώτων υλών αποτελούν, επιπλέον, το κυνήγι, η αλιεία και η συλλογή οστρέων. Στην κεραμική δε σημειώνονται μεγάλες αλλαγές. Τα αγγεία εξακολουθούν να είναι χειροποίητα, αφού ο κεραμικός τροχός εμφανίζεται στο τέλος της περιόδου. Τα πιο συνηθισμένα εργαλεία εξακολουθούν να είναι τα λίθινα. Η χρήση των μετάλλων, που ήταν αρκετά διαδεδομένη κατά τη

¹ Kotsakis 2018, 12-15.

² Renfrew 2018, 3-7.

³ Δημακοπούλου 1996, 191. Βασιλείου 2008, 43.

Νεολιθική Εποχή, συνεχίζεται, αλλά σημειώνει πρόοδο μόνο με το πέρασμα του χρόνου¹.

Σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο, όμως, το κέντρο βάρους της κατοίκησης μετατοπίζεται πιο νότια. Κατά τη Νεολιθική Εποχή οι περισσότεροι οικισμοί εντοπίζονται στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία, ενώ στη νότια Ελλάδα οι οικισμοί είναι λίγοι και μακριά από τη θάλασσα. Στο τέλος της ΤΝ και με την έναρξη της ΠΕΧ παρατηρείται στη νότια Ελλάδα μία σημαντική αύξηση των οικισμών κοντά στη θάλασσα. Δημιουργούνται έτσι τα μεγάλα κέντρα της ΠΕΧ στην Ανατολική Στερεά, στη ΒΑ Πελοπόννησο, στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου, στις Κυκλάδες και στην Κρήτη. Ταυτόχρονα οι οικισμοί στα νησιά του ΒΑ Αιγαίου και στα ανατολικά παράλια της κεντρικής Ελλάδος παραμένουν σημαντικοί, προφανώς λόγω της παραθαλάσσιας θέσης τους. Σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη των οικισμών της νότιας Ελλάδος έπαιξε η θέση τους και κατ' επέκταση οι εμπορικές και πολιτισμικές σχέσεις που ανέπτυξαν μεταξύ τους αλλά και με περιοχές της Μ. Ασίας και της Ανατολής. Χάρη στην ανάπτυξη της ναυσιπλοΐας οι επαφές μεταξύ των περιοχών πυκνώνουν². Οι αναπαραστάσεις πολύκωπων πλοίων μεγάλης κλίμακας σε βραχογραφίες στο Στρόφιλα της Άνδρου (4^η χιλιετία) και στο Βαθύ Αστυπάλαιας (3^η χιλιετία) μαρτυρούν την έναρξη της ναυσιπλοΐας από το τέλος της 4^{ης} χιλιετίας π.Χ.³ Μέσω των θαλάσσιων οδών δημιουργήθηκαν εκτεταμένα δίκτυα επαφών που ευνοούσαν τη μετάδοση πρώτων υλών, τεχνογνωσίας, νέων ιδεών και γενικότερα πολιτισμού. Δημιουργήθηκαν έτσι οι κατάλληλες συνθήκες για την ανάπτυξη των μεγάλων «κέντρων» της Πρώιμης Χαλκοκρατίας στο

¹ Δημακοπούλου 1996, 191, 196-197. Mina 2018, 69, 72-73.

² Δημακοπούλου 1996, 191-193, 196-197. Parkinson et al. 2018, 17, 22-25.

³ Coleman και Facorellis 2018, 42, fig. 5.5.

Αιγαίο, που λόγω της πρωτο-αστικής τους μορφής θα ονομαστούν «πόλεις» και θα αποτελέσουν τα κέντρα μεγάλων κοινωνικών εξελίξεων κατά την 3^η χιλιετία π.Χ.

Επιχειρήθηκε μία σύντομη παρουσίαση των βασικών στοιχείων της ΤΝ και ΠΕΧ στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο. Η Ελλάδα, όμως, όπως συμβατικά για την απώτατη εκείνη εποχή θα ονομάσουμε το νησιωτικό και ηπειρωτικό χώρο που συνιστά σήμερα την επικράτεια της χώρας, είναι ένα ποικίλο τοπίο, με τα ψηλά βουνά και την κατάστικτη από νησιά θάλασσα να δημιουργούν μικρούς κόσμους μέσα σε έναν μεγαλύτερο¹. Έτσι, στον γεωγραφικά κατακερματισμένο ελλαδικό χώρο η κάθε περιοχή αναπτύσσεται με διαφορετικό ρυθμό και παρουσιάζει ιδιαίτερα τοπικά χαρακτηριστικά². Η γεωμορφολογία και το κλίμα κάθε περιοχής, καθώς και η δυνατότητα ή μη επικοινωνίας με πληθυσμούς όμορων ή και πιο απομακρυσμένων περιοχών, αποτελούν σημαντικούς παράγοντες για τη διαμόρφωση των χαρακτηριστικών της. Περιοχή με πλέον ιδιαίτερα τοπικά γεω-περιβαλλοντικά χαρακτηριστικά που οδήγησαν σε διαφορετικό ρυθμό ανάπτυξης κατά την 4^η και 3^η χιλιετία αποτελεί η Ήπειρος, όπως θα φανεί ακολούθως.

3. Περιβαλλοντικά χαρακτηριστικά της Ηπείρου

Η Ήπειρος αποτελεί γεωγραφική περιφέρεια των ΝΔ Βαλκανίων. Εκτείνεται από το Ιόνιο πέλαγος στα δυτικά μέχρι την οροσειρά της Πίνδου στα ανατολικά και από τον Αμβρακικό κόλπο στα νότια έως τον κόλπο του Αυλώνα και τα Κεραύνια όρη στο Βορρά. Σήμερα η Ήπειρος, όπως την είχαν ορίσει οι λαοί της αρχαιότητας και η νεότερη ιστορική γεωγραφία, είναι διαιρεμένη μεταξύ της περιφέρειας Ηπείρου

¹ Weiberg 2007, 6.

² Βασιλείου 2008, 43.

στη ΒΔ Ελλάδα και τους νομούς Αυλώνα, Αργυροκάστρου και Μπεράτι στη Ν. Αλβανία.

Χάρτης 1: Γεωφυσικός χάρτης της Ηπείρου (Hammond 1997).

Η Ήπειρος είναι κυρίως ορεινή περιοχή έχοντας μάλιστα τον υψηλότερο μέσο όρο υψομέτρου στην Ελλάδα με την υψηλότερη κορυφή, την κορυφή του Σμόλικα, στα 2637 μ.¹ (Χάρτης 1). Οροσειρές με υψηλό υψόμετρο διασχίζουν την Ήπειρο σε όλο το μήκος της από ΒΒΔ προς ΝΝΑ και δημιουργούν ένα ανώμαλο ανάγλυφο. Η Πίνδος

¹ Σούλης 1994, 17. Papaioannou 2004, 32.

αποτελεί την ανατολικότερη οροσειρά και διαχωρίζει την Ήπειρο από τη Μακεδονία στα ΒΑ και τη Θεσσαλία στα Α αποτελώντας φραγμό για την ευκολία στις επικοινωνίες με τις περιοχές αυτές. Η δυτικότερη οροσειρά αρχίζει στο Βορρά με τα Ακροκεραύνια όρη και σχηματίζει την ηπειρώτικη ακτογραμμή που διαμορφώνεται με απόκρημνους βράχους. Οι ενδιάμεσες οροσειρές είναι ογκώδεις και υψηλές¹.

Ποταμοί πηγάζουν από τα βουνά και εκβάλλουν στο Ιόνιο πέλαγος στα δυτικά και στον Αμβρακικό κόλπο στα νότια δημιουργώντας ποτάμια κοιλάδες και δέλτα. Οι πέντε κύριοι ποταμοί της Ηπείρου [Αώος, Άραχθος, Καλαμάς (αρχαίος Θύαμις), Λούρος (αρχαίος Χάραδρος) και Αχέρων] είναι μεγάλοι σε μήκος και ορμητικοί. Φτάνουν με μεγάλη δυσκολία στη θάλασσα και, ρέοντας μεταξύ των οροσειρών, διαμορφώνουν παράλληλα και τμήματα αυτών. Ο όγκος και η έντασή τους αυξάνεται από το νερό μεγάλου αριθμού παραπόταμων καθιστώντας έτσι τη διάβασή τους δύσκολη, ιδιαίτερα κατά τη χειμερινή περίοδο. Μια σειρά από χαράδρες και φαράγγια έχει δημιουργηθεί από την ένταση των ποταμών. Οι ποταμοί ήταν περισσότερο πλωτοί κατά την αρχαιότητα και η ακτογραμμή των ακτών του Ιονίου διαφορετική².

Οι λίμνες αποτελούν δεύτερο βασικό χαρακτηριστικό του ηπειρώτικου τοπίου. Η μεγαλύτερη εξ αυτών είναι η λίμνη Παμβώτις στο λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων και μικρότερες η λίμνη Ζαραβίνα νότια από το Δελβινάκι, η αποξηραμένη σήμερα λίμνη Γράμμουςτι κοντά στα Δολιανά, η λίμνη Ζηρού βόρεια της Φιλιππιάδος, οι ονομαζόμενες Δρακόλιμνες στα όρη Τύμφη και Σμόλικα και οι λίμνες στο Βουθρωτό και τον Αχέροντα³. Οι λίμνες και οι ποταμοί αποτελούσαν σημαντικά

¹ Hammond 1997, 12.

² Hammond 1997, 12, 16. Papaioannou 2004, 33.

³ Hammond 1997, 16. Papaioannou 2004, 35-36.

οικοσυστήματα που ευνοούσαν την κτηνοτροφία, τη γεωργία, την αλιεία και το κυνήγι, ενώ οι λίμνες του Βουθρωτού και του Αχέροντα δημιουργούσαν φυσικά αγκυροβόλια, που ήταν πολύτιμα σε μια φύσει αλίμενη ακτογραμμή.

Η γεωλογική δομή της Ηπείρου εμφανίζει μεγάλη ποικιλία πετρωμάτων, τα οποία σχηματίστηκαν κατά τη διάρκεια των γεωλογικών περιόδων και των τεκτονικών δραστηριοτήτων. Κύριες κατηγορίες πετρωμάτων αποτελούν ο ασβεστόλιθος και ο φλύσχος. Ο ασβεστόλιθος έχει απόκρημνες όψεις, ανώμαλες ρωγμές και εύθρυπτους βράχους. Ο φλύσχος περιλαμβάνει ποικιλία ψαμμιτικών, κροκαλοπαγών και αργιλικών πετρωμάτων. Στον ασβεστόλιθο και το φλύσχο απαντούν προσχλωσιγενή ιζήματα σε διάφορα υψόμετρα¹.

Όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά δημιουργούν ένα ιδιαίτερα ποικίλο τοπίο που εκτείνεται από το Ιόνιο στα νότια και δυτικά έως την υψηλή οροσειρά της Πίνδου στα ανατολικά. Έτσι παρατηρείται μια συνεχής εναλλαγή ανάμεσα σε ορεινές και ημιορεινές περιοχές. Οι ορεινές περιοχές είναι πολύ εκτεταμένες, έχουν υψηλό υψόμετρο, απότομες πλαγιές και βαρείς χειμώνες, χαρακτηριστικά που τις καθιστούν ακατάλληλες για μόνιμη εγκατάσταση. Μεταξύ των ορεινών όγκων δημιουργούνται ημιορεινές περιοχές με υψόμετρο έως 500 μ., με ποταμούς, πεδιάδες, κοιλάδες και φαράγγια. Οι περιοχές αυτές είναι κατάλληλες για κατοίκηση και παραγωγική εκμετάλλευση². Στα δέλτα των ποταμών υπάρχουν εύφορες πεδιάδες, που οπωσδήποτε προσείλκυσαν και συγκέντρωσαν από νωρίς τις ανθρώπινες κοινότητες, αλλά η συχνή αλλαγή της ροής των ποταμών και οι προσχώσεις έχουν περιορίσει πολύ τη δυνατότητα εντοπισμού και μελέτης των λειψάνων τους.

¹ Willis 1992, 139. Hammond 1997, 27. Κλείτσας 2013, 10.

² Papaioannou 2004, 32.

Αντίστοιχα ποικιλόμορφο με το τοπίο είναι και το κλίμα της Ηπείρου. Το υψόμετρο και η απόσταση της κάθε περιοχής από τη θάλασσα δημιουργούν διαφορετικές κλιματικές συνθήκες με διαφορετική βλάστηση και συνθήκες ανθρώπινης εκμετάλλευσης. Οι παραθαλάσσιες ζώνες έχουν μεσογειακό κλίμα με μαλακούς και βροχερούς χειμώνες, ζεστά και ξηρά καλοκαίρια. Οι ημιορεινές περιοχές έχουν ηπειρωτικό κλίμα με πιο κρύους και βροχερούς χειμώνες και ζεστά καλοκαίρια, ενώ στις ορεινές περιοχές με υψηλά υψόμετρα παρατηρείται ο ορεινός τύπος κλίματος με βαρείς χειμώνες και κρύα καλοκαίρια¹. Η βλάστηση της κάθε περιοχής στην Ήπειρο επηρεαζόταν κυρίως από το κλίμα και την ανθρώπινη επέμβαση. Οι κλιματικές συνθήκες και η αλλαγή σε αυτές επηρέαζαν την ανάπτυξη συγκεκριμένων ειδών βλάστησης. Η ανθρωπογενής επίδραση στη βλάστηση διαφαίνεται από την 6^η χιλιετία π.Χ. και εξής και σχετίζεται με κτηνοτροφικές και αγροτικές δραστηριότητες. Και η γεωλογική δομή, όμως, της κάθε περιοχής επηρέαζε τη βλάστηση, αφού χώματα προερχόμενα από φλύσχη υποστηρίζουν πιο πλούσια βλάστηση σε σχέση με χώματα που προέρχονται από ασβεστόλιθο. Έτσι, στο πέρασμα του χρόνου η βλάστηση στις περιοχές της Ηπείρου ήταν διαφορετική και παρουσίαζε διακριτές ζώνες².

Τα περιβαλλοντικά χαρακτηριστικά της Ηπείρου, κατά πολύ διαφορετικά από αυτά των γειτονικών της περιοχών, διαμόρφωσαν τις συνθήκες διαβίωσης των κατοίκων της. Στο περιβάλλον της Ηπείρου οι κάτοικοι ανέπτυξαν διάφορες τεχνικές επιβίωσης και παρά το ανώμαλο του εδάφους δημιούργησαν και συντήρησαν δίκτυα επικοινωνίας και επαφών με γειτονικές κοινότητες και λαούς. Οι

¹ Σούλης 1994, 194-196. Papaioannou 2004, 37.

² Willis 1992, 153. Gerasimidis et al. 2009, 29-36 (όπου παρουσίαση της βλάστησης στην Ήπειρο κατά το ύστερο Τεταρτογενές).

επικοινωνίες ήταν δύσκολες, ιδιαίτερα από ανατολικά προς δυτικά. Έτσι, οι χερσαίες επικοινωνίες κατευθύνονταν κυρίως από βορρά προς νότο, κατά μήκος των διόδων που ανοίγονταν μεταξύ των παράλληλων οροσειρών και οδηγούσαν στον κόλπο του Αυλώνα στα βόρεια και στον κόλπο της Άρτας στα νότια. Οι παράκτιες περιοχές της Ηπείρου, με τους ευνοϊκούς για ελλιμενισμό κόλπους και την εγγύτητα στα νησιά του Ιονίου, δημιουργούσαν ευνοϊκές συνθήκες για την επικοινωνία των κατοίκων της Ηπείρου με τις κοινότητες των νησιωτών¹, μέσω της ναυτοσύνης των οποίων υπήρχε πρόσβαση και γνώση των ακόμα πιο προς Δυσμάρ και Βορράν κόσμων της Ιταλίας και της Αδριατικής.

4. Η έρευνα για την προϊστορική Ήπειρο. Περιορισμοί και προοπτικές.

Η αρχαιολογική έρευνα στην Ήπειρο ξεκίνησε με μεγάλη καθυστέρηση σε σχέση με άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου και η εξέλιξή της ήταν αργή². Τα αποτελέσματα των ερευνών, ξένων κυρίως ερευνητικών αποστολών, έδειξαν ότι η Ήπειρος κατοικείται από τη Μέση και Ανώτερη Παλαιολιθική περίοδο³.

Η Νεολιθική εποχή στην Ήπειρο αντιπροσωπεύεται από είκοσι θέσεις, οι περισσότερες από τις οποίες όμως δεν είναι ανασκαφικά ερευνημένες και έτσι η χρονολόγησή τους σε περιόδους της Νεολιθικής εποχής παραμένει αβέβαιη⁴. Οι πέντε θέσεις στις οποίες πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα (Ασφάκα, Καστρίτσα,

¹ Hammond 1997, 12. Τσώνος 2015, 357.

² Για την ιστορία των ερευνών στην Ήπειρο βλ. Tartaron 2004, 18-19.

³ Για τις έρευνες που αφορούν στην Παλαιολιθική περίοδο βλ. Αδάμ και Bailey 1994, 305-319. Κοτζαμποπούλου 2008, 16-23. Αδάμ 2008, 25-33. Forsén B. και Galanidou 2016, 6-10. Κουρτέση-Φιλιππάκη κ. α. 2019, 1-12, 17-18. Παπαδέα 2019, 22-35. Γαλανίδου κ. α. 2019, 40-51.

⁴ Παπαδόπουλος και Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2003, 5-6. Βασιλείου 2018, 73-74.

Επισκοπή Σερβιανών, Γούβες και Δολιανά) καλύπτουν όλες τις περιόδους της Νεολιθικής, από την Αρχαιότερη έως και την Τελική Νεολιθική¹.

Η Εποχή του Χαλκού στην Ήπειρο δεν είναι επαρκώς ερευνημένη· μέχρι πρόσφατα, ευρήματα των παλαιότερων περιόδων της δεν ήταν γνωστά και μόνο η Ύστερη Εποχή του Χαλκού αντιπροσωπευόταν καλύτερα με ευρήματα από αρκετές θέσεις². Έρευνες των τελευταίων ετών, όμως, έφεραν στο φως ευρήματα και των πιο πρώιμων περιόδων της Εποχής του Χαλκού, διευρύνοντας το πεδίο της έρευνας σημαντικά³.

Παρά τις έρευνες που έως τώρα έχουν διεξαχθεί, οι γνώσεις μας για την προϊστορική εποχή στην Ήπειρο παραμένουν αποσπασματικές και επιτρέπουν μόνο ελλιπή -και γι' αυτό προσεκτική- θεώρηση των δεδομένων. Αυτό οφείλεται σε διάφορους παράγοντες. Το μεγαλύτερο τμήμα της Ηπείρου είναι ορεινό και τραχύ και επομένως δύσκολο να ερευνηθεί. Οι έντονες κλίσεις του εδάφους δημιουργούν διαβρώσεις και εναποθέσεις που αποκρύπτουν τα ίχνη ανθρώπινων δραστηριοτήτων, με αποτέλεσμα αυτά δύσκολα να εντοπίζονται με τις συμβατικές επιφανειακές έρευνες όσο εντατικές και να είναι. Η καθυστέρηση στην έναρξη των ερευνών στην Ήπειρο, η ελλιπής χρηματοδότηση, η υποστελέχωση αλλά και η οργάνωση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας είχαν ως αποτέλεσμα την έρευνα λίγων θέσεων, οι περισσότερες από τις οποίες δεν έχουν ανασκαφεί συστηματικά. Οι περισσότερες θέσεις εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια παρακολούθησης δημόσιων ή ιδιωτικών έργων, και οι περισσότερες έχουν ανασκαφεί μόνο τμηματικά, στο πλαίσιο σωστικού χαρακτήρα

¹ Παπαδόπουλος και Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2003, 5-6. Γιούνη 2008, 35. Βασιλείου 2018, 74.

² Παπαδόπουλος και Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2003, 10-11. Βασιλείου 2008, 43.

³ Κλείτσας 2013, 108-110. Βασιλείου 2016, 45. Forsén B. 2016, 121, 141.

ερευνών¹. Επιφανειακά ευρήματα είναι γνωστά από διάφορες θέσεις της Ηπείρου χωρίς όμως να είναι δυνατή η ένταξή τους σε συγκεκριμένο χρονολογικό πλαίσιο. Η χρονολόγηση είναι δύσκολη, όταν στηρίζεται μόνο στη μελέτη μεμονωμένων ευρημάτων, των οποίων οι συνάφειες δεν είναι γνωστές. Η κεραμική και τα λίθινα τέχνηρα της Εποχής του Χαλκού από την Ήπειρο παρουσιάζουν σχετικά μικρή διαφοροποίηση με παρόμοιες κατηγορίες και σχήματα, για πολλούς αιώνες, και επομένως δεν μπορούν να ενταχθούν σε συγκεκριμένη περίοδο μόνο βάσει στιλιστικών / τεχνοτροπικών κριτηρίων· μόνο όταν συνοδεύονται από ραδιοχρονολογήσεις ή συνευρήματα εισηγμένα από άλλες περιοχές χρονολογούνται πιο συγκεκριμένα². Οι επιφανειακές έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί είναι λίγες, κυρίως σε συνεργασία με ξένες αρχαιολογικές σχολές. Από το σύνολο των εργασιών που έχουν πραγματοποιηθεί ελάχιστες έχουν δημοσιευθεί, ενώ οι περισσότερες παραμένουν ελλιπώς γνωστές, μέσα από προκαταρκτικές ανασκαφικές αναφορές και/ή πρακτικά συνεδρίων³.

Γίνεται αντιληπτό ότι τα στοιχεία για τις προϊστορικές περιόδους στην Ήπειρο είναι ανεπαρκή και ότι απαιτείται να γίνουν οργανωμένες επιφανειακές έρευνες και συστηματικές ανασκαφές. Η χρήση των τεχνολογικών μέσων για τον εντοπισμό θέσεων είναι απαραίτητη λόγω της μορφολογίας του εδάφους. Οι γνωστές χρονολογημένες θέσεις μπορούν να λειτουργήσουν ως δείκτες αναφοράς σχετικά με τα σημεία εντοπισμού νέων θέσεων. Παράλληλα με τις σωστικές ανασκαφές πρέπει να διενεργούνται και καλά οργανωμένες ανασκαφές με εφαρμογή της ανασκαφικής μεθόδου και

¹ Andreou, Fotiadis και Kotsakis 1996, 593. Tartaron 2004, 29-32. Papaioannou 2004, 50-51.

² Tartaron 2004, 1. Forsén J. 2016, 191.

³ Papaioannou 2004, 50-51.

μελέτη της στρωματογραφίας. Τα αποτελέσματα των ερευνών θα πρέπει να δημοσιεύονται έγκαιρα, ώστε να είναι διαθέσιμες οι πληροφορίες στους ερευνητές με σκοπό την ακαδημαϊκή γνώση και πρόοδο.

Οι δύο από τις τρεις θέσεις μελέτης στην ανά χείρας εργασία, οι οικισμοί στα Δολιανά και στην Αγ. Μαρίνα Πεδινής Ιωαννίνων, εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια παρακολούθησης δημόσιων έργων. Μόνο η τρίτη θέση, ο οικισμός στην Γκούτσουρα Παραμυθιάς, εντοπίστηκε κατά τη διάρκεια οργανωμένης επιφανειακής έρευνας στην κοιλάδα του Κωκυτού και ανασκαφικής έρευνας που ακολούθησε.

5. Θέσεις Τελικής Νεολιθικής και Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στην Ήπειρο

5.1. Δολιανά Ιωαννίνων

Η θέση στα Δολιανά αποτελεί υπαίθρια μικρή εγκατάσταση. Βρίσκεται στην κοιλάδα Καλπακίου Δολιανών, κοντά στην αποξηραμένη σήμερα λίμνη Γράμμουστι και κοντά στις πηγές του ποταμού Καλαμά. Η θέση εντοπισμού της αποτελεί το βόρειο άκρο της κοιλάδας που ανοίγεται μεταξύ των ορεινών όγκων, σε υψόμετρο 285 μ.¹ (Χάρτης 2 και 3, Εικ. 1).

Χάρτης 2: Η θέση των Δολιανών.

¹ Ντούζουγλη και Ζάχος 1994, 14. Ντούζουγλη 1996, 46. Douzougli και Zachos 2002, 124-125, fig. 5 (1).

Χάρτης 3: Η θέση των Δολιανών (λεπτομέρεια).

Εικόνα 1: Η θέση των Δολιανών. Από Ν.

Παλυνολογικές μελέτες που έγιναν στα ιζήματα της αποξηραμένης από το 1961 λίμνης Γράμμουςτι έδωσαν στοιχεία για τη βλάστηση στην περιοχή εντοπισμού της θέσης κατά την περίοδο μελέτης. Σύμφωνα με αυτά, από τα μέσα της 6^{ης} χιλιετίας π.Χ. παρατηρείται σημαντική αλλαγή στη βλάστηση της περιοχής, στο επίπεδο της λίμνης και στην εισροή ιζημάτων σε αυτή. Αυτό ήταν αποτέλεσμα της αλλαγής του κλίματος και ιδιαίτερα της αύξησης του υετού. Έτσι, η πυκνότητα του δάσους μειώθηκε και αυξήθηκε η ποώδης βλάστηση. Το δάσος έγινε πιο ποικίλο με φυλλοβόλα και κωνοφόρα δένδρα ενώ η κυριαρχία της δρυός μειώθηκε. Μειώθηκαν επίσης και τα υδρόβια φυτά. Στα μέσα περίπου της 4^{ης} χιλιετίας π.Χ. η μείωση του υετού οδήγησε στη μείωση της διάβρωσης και της εισροής υλικών στη λεκάνη. Η στάθμη της λίμνης υποχώρησε και αυξήθηκε η παρουσία υδρόβιων φυτών. Μειώθηκε η ποώδης βλάστηση και το δάσος, στο οποίο κυριαρχεί πάλι η δρυς, ήταν πυκνό. Δεν παρατηρήθηκε κανένα σημάδι καλλιεργητικών ποικιλιών¹.

Η θέση βρέθηκε κατά τη διάρκεια εργασιών για την κατασκευή του υποσταθμού της ΔΕΗ που υπάρχει στο σημείο· η εύρεση λίγων προϊστορικών οστράκων κατά τη διάρκεια των πρώτων χωματοργικών εργασιών οδήγησε στον έλεγχο ολόκληρου του οικοπέδου με δοκιμαστικές τομές. Μέσα στα έξι στρέμματα του οικοπέδου απομονώθηκε μικρή επιφάνεια 50 μ.² με αρχαιολογικά κατάλοιπα στην οποία διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα².

Κατά την ανασκαφή εντοπίστηκαν τα λείψανα δαπέδου δύο διαδοχικών φάσεων μίας καλύβας, με διαστάσεις 4,50 X 3,50 μ., που χρονολογείται στο τέλος της Τελικής Νεολιθικής και στην αρχή της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Η χρονολόγηση στηρίχτηκε στα

¹ Willis 1992, 102, 110-111, 115-116.

² Ντούζουγλη και Ζάχος 1994, 14-15. Douzougli και Zachos 2002, 124-125.

αποτελέσματα ραδιοχρονολόγησης τεσσάρων δειγμάτων που έδωσαν ηλικίες με χρονολογικό εύρος από 3770 π.Χ. έως 2925 π.Χ.¹

Το δάπεδο της καλύβας ήταν και στις δύο επάλληλες φάσεις του προσεκτικά επιστρωμένο με μεγάλα όστρακα χειροποίητων αγγείων οριζόντια τοποθετημένα ανάμεσα σε μικρούς λίθους. Πάνω στο δάπεδο και έξω από αυτό βρέθηκαν εστίες που οριζονταν από λίθους. Η ανωδομή της καλύβας θα ήταν προφανώς κατασκευασμένη από φθαρτά υλικά, όπως κλαδιά, καλάμια, ξερά χόρτα, δέρματα².

Από τα δύο επάλληλα δάπεδα της καλύβας συγκεντρώθηκε μεγάλη ποσότητα χειροποίητης κεραμικής με μικρής κλίμακας διαφοροποιήσεις ανάμεσα στο υλικό των δύο δαπέδων κατοίκησης³. Στην κεραμική περιλαμβάνονται οι εξής κατηγορίες:

- Χονδρότοιχα αγγεία, κατασκευασμένα από πηλό με πολλές προσμείξεις, αδρά λειασμένη σκοτεινόχρωμη επιφάνεια και κηλίδες λόγω ανισομερούς όπτησης. Σπάνια παρατηρείται στην επιφάνειά τους παχύ σκοτεινόχρωμο επίχρισμα. Τα σχήματα της κατηγορίας αυτής, που είναι η πολυπληθέστερη, είναι στην πλειονότητά τους ανοικτά και περιλαμβάνουν βαθιές μεγάλες λεκάνες με επίπεδη βάση και κυρτά συγκλίνοντα χείλη και μικρά ή μεγαλύτερα αγγεία με κωνικό σώμα, επίπεδη βάση και κατακόρυφες ταινιωτές λαβές. Συχνά πάνω στο χείλος των αγγείων ή κάτω από αυτό υπάρχει σειρά από εγχάρακτα γραμμίδια ή έντυπα ημικύκλια. (Εικ. 2)

Στην ίδια κατηγορία εντάσσονται και μεγάλα ευρύστομα πιθοειδή αγγεία που κοσμούνται με επίθετες πλαστικές ταινίες σε διάφορους

¹ Ντούζουγλη και Ζάχος 1994, 16-17. Ντούζουγλη 1996, 46-47. Douzougli και Zachos 2002, 125-126, fig. 5 (2). Γιούνη 2008, 35-36.

² Ντούζουγλη και Ζάχος 1994, 16-17. Ντούζουγλη 1996, 46-47. Douzougli και Zachos 2002, 125-126. Γιούνη 2008, 35-36.

³ Ντούζουγλη και Ζάχος 1994, 16. Ντούζουγλη 1996, 117. Γιούνη 2008, 42.

συνδυασμούς οι οποίες φέρουν εντυπώματα δακτύλων ή εργαλείου¹.

(Εικ. 2)

- Μελανόχρωμες βαθιές ή ρηχές λεκάνες με περίγραμμα S και χείλος που κλίνει προς τα έξω. Φέρουν δύο αντιθετικές άτρητες αποφύσεις και το χείλος τους κοσμεύεται συνήθως με εγκάρσιες εγχαράξεις². (Εικ. 3)

- Λεπτότοιχες φιάλες από καθαρότερο και καλύτερα ψημένο πηλό. Η επιφάνειά τους καλύπτεται από πορτοκαλέρυθρο στιλβωμένο επίχρισμα το οποίο συχνά φέρει μαύρες κηλίδες που δημιουργήθηκαν κατά την όπτηση του αγγείου. Είναι βαθιές ημισφαιρικές φιάλες με κυρτό προς τα μέσα στόμιο και φιάλες με γυριστό προς τα έξω χείλος που φέρει γλωσσοειδείς αποφύσεις³. (Εικ. 4)

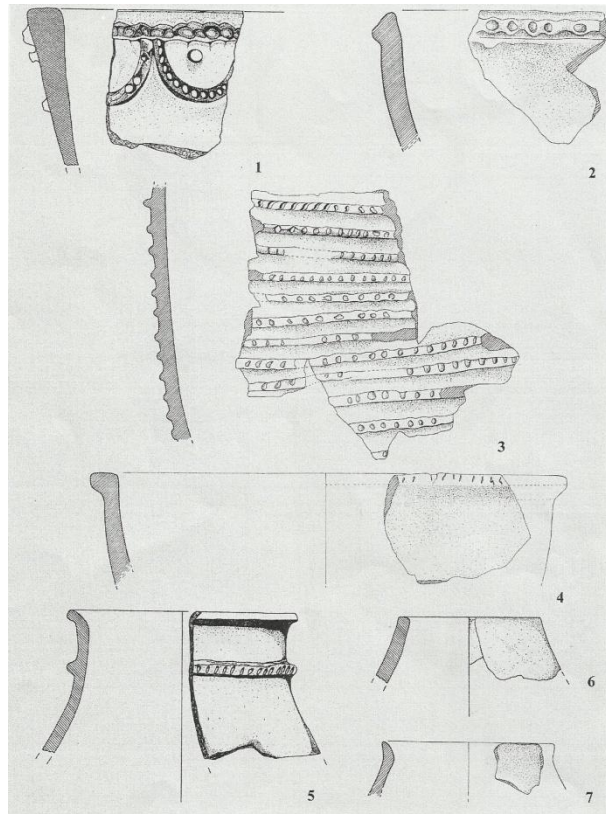
- Ρηχές μελανές φιάλες με πλατύ οριζόντιο χείλος. Φέρουν στην εξωτερική επιφάνεια εγχάρακτη σπειροειδή διακόσμηση, ενίοτε γεμισμένη με λευκή ουσία. Πρόκειται για τα αγγεία που είναι γνωστά ως φιάλες «τύπου Μπρατισλάβα» και έχουν ευρεία διάδοση στην περιοχή των Βαλκανίων⁴. (Εικ. 5)

¹ Ντούζουγλη και Ζάχος 1994, 16. Ντούζουγλη 1996, 117-118. Douzougli και Zachos 2002, 127, fig. 5 (3-4), 6, 8 (5-7), 12. Γιούνη 2008, 42.

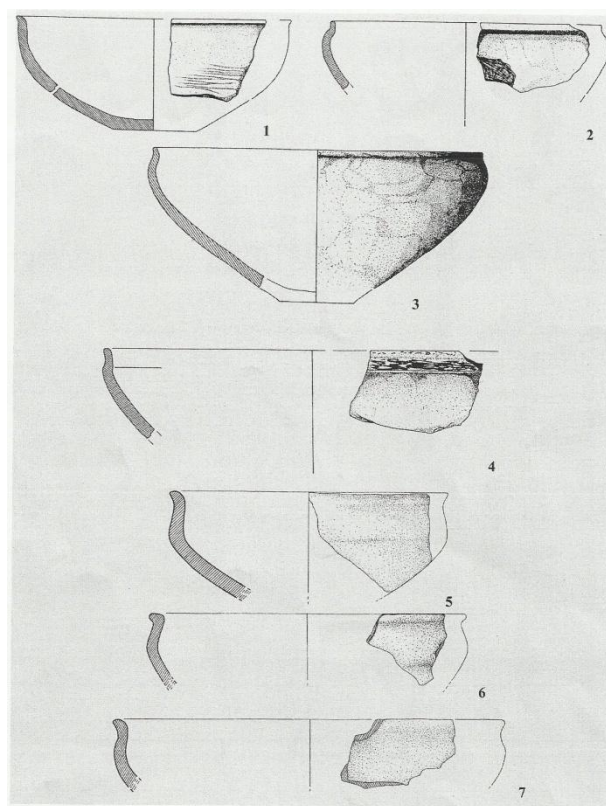
² Douzougli και Zachos 2002, 127, fig. 7, 10 (1-2). Γιούνη 2008, 42.

³ Ντούζουγλη και Ζάχος 1994, 16. Ντούζουγλη 1996, 118. Douzougli και Zachos 2002, 127, fig. 8 (1-4), 9 (1-6), 10 (3). Γιούνη 2008, 42.

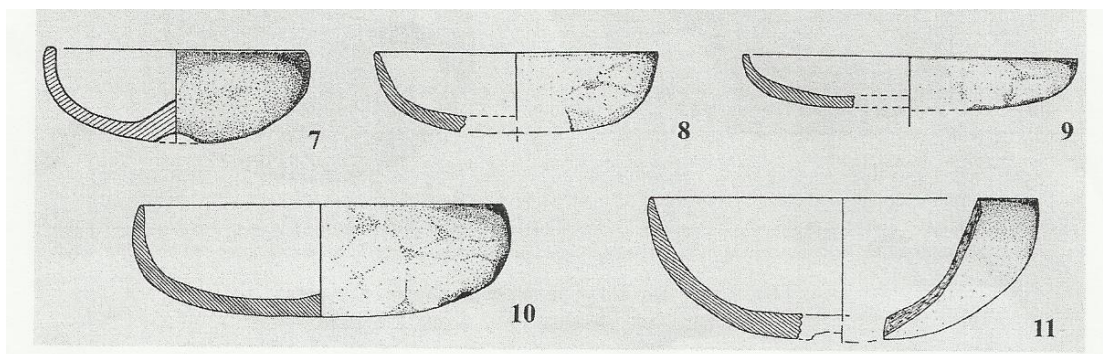
⁴ Ντούζουγλη και Ζάχος 1994, 16. Ντούζουγλη 1996, 118. Douzougli και Zachos 2002, 127, 132, fig. 9 (7-11), 10 (4-6), 11 (1-2). Γιούνη 2008, 42.

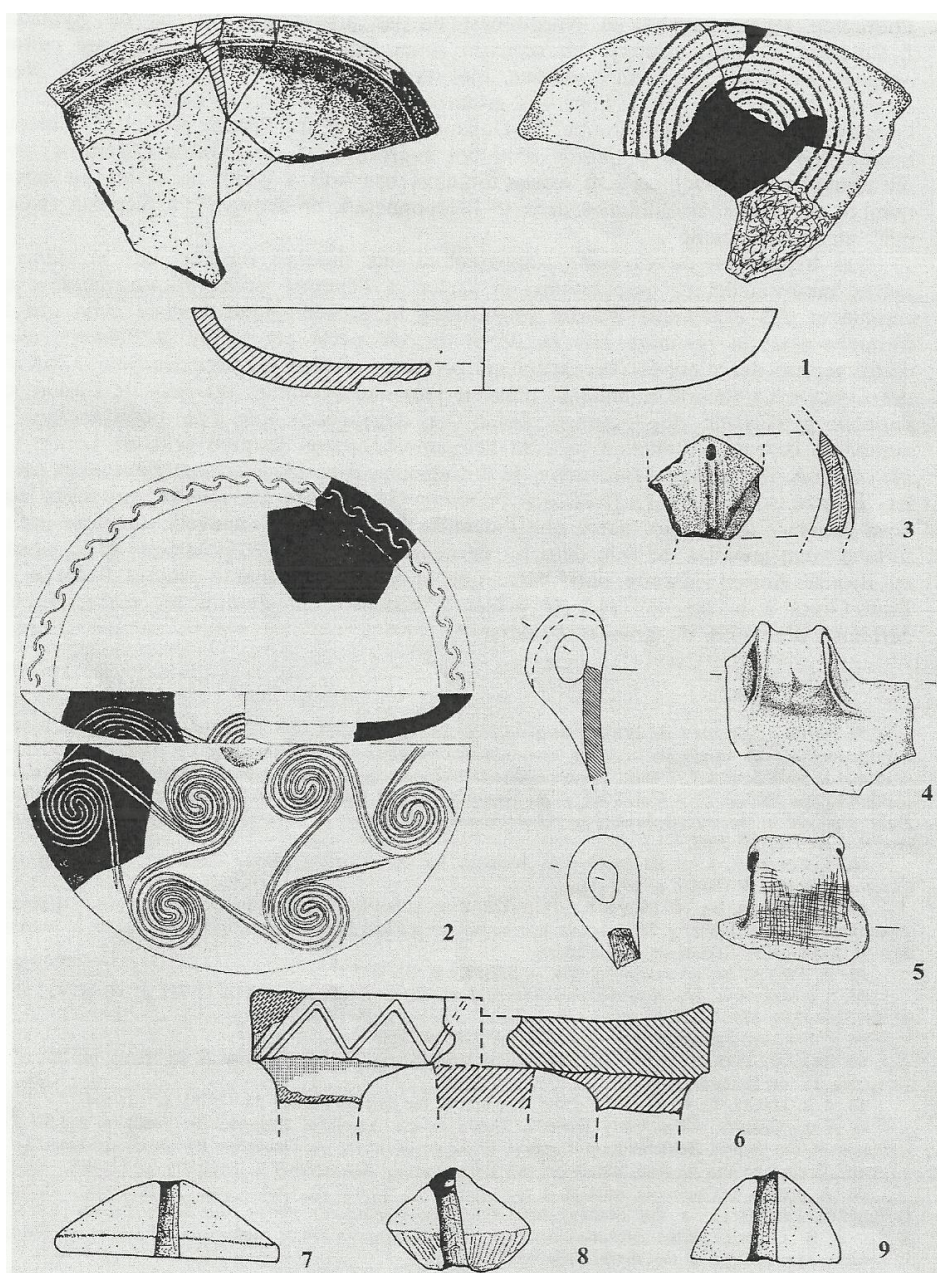
Εικόνα 2: Δολιανά: χονδρότοιχα αγγεία (Douzougli και Zachos 2002).

Εικόνα 3: Δολιανά: λεκάνες με περίγραμμα σε σχήμα S (Douzougli και Zachos 2002).

Εικόνα 4: Δολιανά: λεπτότοιχες φιάλες (Douzougli και Zachos 2002)

Εικόνα 5: Δολιανά: φιάλες με εγχάρακτη σπειροειδή διακόσμηση, «τύπου Μπρατισλάβα» (Douzougli και Zachos 2002).

Όλες οι κατηγορίες κεραμικής παρουσιάζουν αξιοσημείωτη ομοιογένεια κατασκευαστικής τεχνολογίας. Η πυκνή διακόσμηση με πλαστικές ταινίες φαίνεται να είναι τοπικό ηπειρώτικο στοιχείο του τέλους της Χαλκολιθικής εποχής και πιθανώς επηρέασε την κεραμική γειτονικών περιοχών στην Πρώιμη Χαλκοκρατία. Η εγχάρακτη σπειροειδής διακόσμηση αναπτύχθηκε από τη συνάφεια με πολιτισμούς της ΝΑ Αλβανίας (Maliq IIb – Tren I)¹.

Εκτός από την κεραμική, στην καλύβα των Δολιανών βρέθηκαν λίγα πηλίνα σφονδύλια, διάτρητες οστέινες χάντρες και πυριτολιθικά εργαλεία· σε μία λεπίδα διατηρούνται ίχνη από την κοπή φυτικών ινών. Τα ευρήματα συμπληρώνουν λιγοστοί απανθρακωμένοι σπόροι μονόκοκκου σιταριού και μεγάλη ποσότητα οστών ζώων σε κάποια από τα οποία διατηρούνται ίχνη του εργαλείου τεμαχισμού. Το 87 % από τα οστά ζώων προέρχεται από οικόσιτα ζώα και το 13 % από άγρια ζώα. Στα οικόσιτα ζώα κυριαρχούν τα βοοειδή με ποσοστό 38,8 % και ακολουθούν τα αιγοπρόβατα με 36,1 % και οι χοίροι με 12,0 %. Στα οστά άγριων ζώων αναγνωρίζονται κυρίως κόκκινο ελάφι και ζαρκάδι².

Η εγκατάσταση στα Δολιανά αποδεικνύει την παρουσία στην ηπειρώτικη ενδοχώρα μίας εγκατάστασης κατά την Τελική Νεολιθική-Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Η συμπτωματική εύρεση της θέσης και η διαφοροποίησή της από τις μέχρι τότε γνωστές θέσεις στην Ήπειρο οδήγησαν τους ανασκαφείς να μιλήσουν για την παρουσία στο χώρο αυτό ενός ιδιόμορφου πολιτισμού, τον οποίο ονόμασαν «πολιτισμό των Δολιανών»³.

¹ Ντούζουγλη 1996, 118. Παπαδόπουλος και Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2003, 8-9.

² Ντούζουγλη και Ζάχος 1994, 17. Ντούζουγλη 1996, 47. Γιούνη 2008, 35-36. Deckwirth 2016, 278 (σημ. 73).

³ Ντούζουγλη και Ζάχος 1994, 16-17. Douzougli και Zachos 2002, 132.

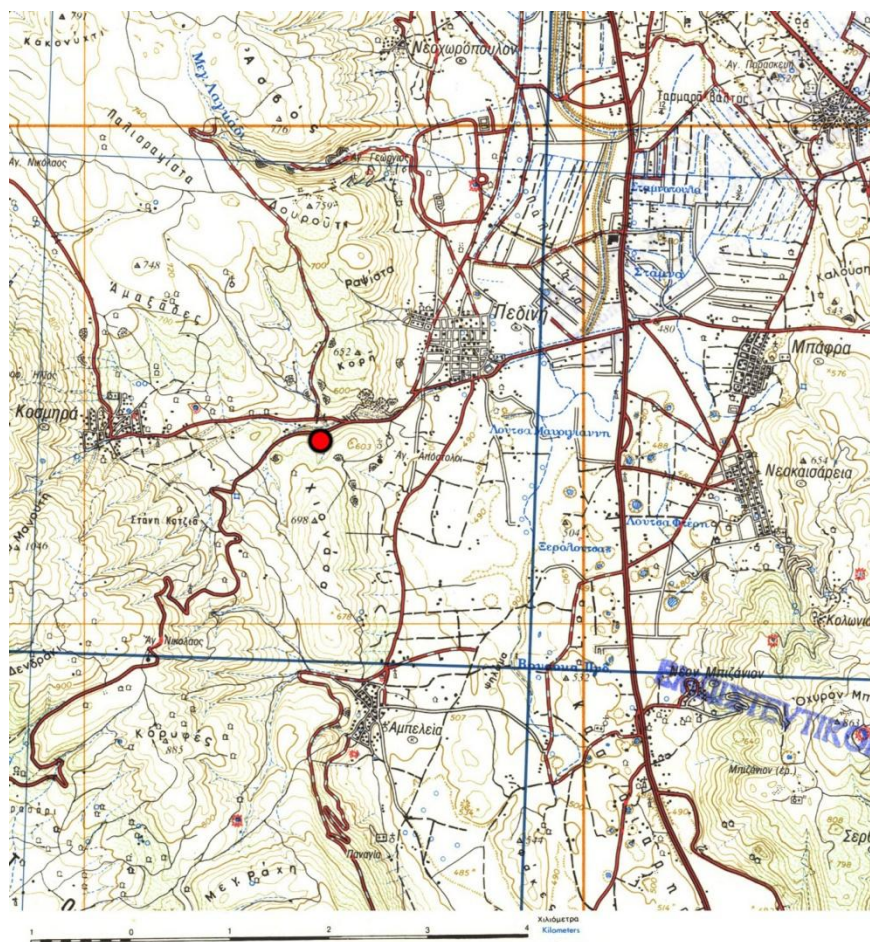
5.2 Αγία Μαρίνα Πεδινής Ιωαννίνων

Η θέση αποτελεί υπαίθρια μικρή εγκατάσταση, στο λόφο της Αγίας Μαρίνας Πεδινής, στο ΝΔ άκρο του λεκανοπεδίου Ιωαννίνων¹. Η θέση ορίζεται στα δυτικά από λοφοσειρές στις υπώρειες του όρους Τόμαρος και στα ανατολικά από πεδινές εκτάσεις και υγροτοπικά λιβάδια. Η θέση εντοπίστηκε στο κατώτερο σημείο του βόρειου πρηνούς του λόφου, σε υψόμετρο μεταξύ 542 μ. και 546 μ. Ακριβώς μπροστά από τη θέση παρατηρείται μικρό επίπεδο τμήμα μεταξύ των λοφοσειρών ενώ στα ανατολικά της υπάρχουν οι πεδινές εκτάσεις στα νότια - νοτιοδυτικά της λίμνης των Ιωαννίνων. (Χάρτης 4 και 5, εικ. 6)

Χάρτης 4: Η θέση της Αγίας Μαρίνας.

¹ Ο λόφος χαρακτηρίζεται στους χάρτες ως Χιονάσα. Οι κάτοικοι της περιοχής τον ονομάζουν λόφο της Αγίας Μαρίνας από τη μικρή εκκλησία που υπάρχει σε αυτόν. Όταν εντοπίστηκε η θέση, ο λόφος μάς αναφέρθηκε με αυτή την ονομασία και έτσι παρέμεινε στη σήμανση της θέσης.

Χάρτης 5: Η θέση της Αγίας Μαρίνας (λεπτομέρεια).

Εικόνα 6: Η θέση της Αγίας Μαρίνας. Από ΒΑ.

Στο σημείο αυτό του λεκανοπεδίου γεωλογικά απαντά μόνο ο ασβεστόλιθος¹. Η βλάστηση της συγκεκριμένης περιοχής και ευρύτερα του λεκανοπεδίου διαφαίνεται από τις παλυνολογικές μελέτες που έχουν διεξαχθεί: στην ανάπτυξη της βλάστησης παρατηρούνται ομοιότητες με την κοιλάδα των Δολιανών, παρά το γεγονός ότι το λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων βρίσκεται περίπου 60 χιλιόμετρα πιο νότια και σε μεγαλύτερο υψόμετρο². Έτσι, και στο λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων παρατηρούνται μακροχρόνιες αλλαγές στη δασική σύνθεση κατά το πρώτο μισό του Ολόκαινου. Τα φυλλοβόλα δάση δρυός δίνουν σταδιακά τη θέση τους σε πιο μικτά δάση. Αιτίες για την αλλαγή αυτή αποτελούν η κλιματική αλλαγή, όπως η αύξηση του υετού, και η ανθρώπινη επέμβαση στη φυσική βλάστηση. Μεγαλύτερες αλλαγές παρατηρούνται κατά τη διάρκεια του ύστερου Ολόκαινου, περίπου από το 3500 π.Χ. και εξής. Παρατηρείται μία γρήγορη και σημαντική μείωση της δενδρώδους βλάστησης και η επικράτηση μακίας βλάστησης. Στη γύρη παρατηρούνται διάφορες ποικιλίες φυτών που δείχνουν σημαντική ανθρώπινη παρέμβαση στο περιβάλλον με την εξάπλωση της βόσκησης και της γεωργίας³.

Η θέση εντοπίστηκε κατά τη διάρκεια των εργασιών για την κατασκευή της Εγνατίας Οδού. Κατά τη διάρκεια των χωματοργικών εργασιών παρατηρήθηκαν όστρακα χειροποίητης κεραμικής σε δύο σημεία, στο τέλος του πρανούς του λόφου ακριβώς μπροστά από ένα ρέμα και 70 μ. πιο ανατολικά ακριβώς μπροστά από το πρανές του λόφου. Στα σημεία αυτά πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα σε δύο τομές διαστάσεων 4,00 X 4,00 μ.⁴ Η ανασκαφή ξεκίνησε από βάθος περίπου 0,80-1,10 μ. από την αρχική επιφάνεια του εδάφους, από το

¹ Brousoulis et al 2015, 87, fig. 4. 1. Κατσίκης 2016, 26, εικ. 11.

² Willis 1992, 116.

³ Lawson et al 2004, 1601-1606, 1615-1616, fig. 1b-3, 8.

⁴ Αδάμ 1998, 485-486. Αδάμ 1999, 453-454.

βάθος δηλαδή στο οποίο είχαν σταματήσει οι εκσκαφές των μηχανημάτων, και έφτασε στο φυσικό έδαφος. Τα ευρήματα της ανασκαφής αφορούν σε λείψανα κατασκευών, άφθονη κεραμική, μάζες πηλού, πήλινα σφονδύλια, μία ταφή και λίγα διάσπαρτα οστά¹. Στη διάρκεια της ανασκαφής συνελέγη τμήμα άνθρακα από το στρώμα καταστροφής στην τομή Β, το οποίο εστάλη για ραδιοχρονολόγηση στο ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος». Το αποτέλεσμα της ανάλυσης έδωσε τη χρονολόγηση 3330-3030 π.Χ.²

Και στις δύο τομές βρέθηκαν σχηματισμοί λίθων που πιθανώς αποτελούσαν τμήματα θεμελίων καλυβών. Αποτελούνταν από μικρού, μετρίου και μεγάλου μεγέθους ακατέργαστους λίθους με δεύτερη σειρά λίθων ίδιας μορφής σε ορισμένα σημεία. Μεταξύ των λίθων υπήρχαν κενά διαστήματα με χώμα. Στην τομή Α βρέθηκαν δύο σειρές λίθων. Η πρώτη είχε κατεύθυνση από ΝΔ προς ΒΑ και η δεύτερη, 0,20 μ. πιο βαθιά από την πρώτη, είχε κατεύθυνση από Β προς Ν. Στο βόρειο τμήμα της τομής Β βρέθηκαν δύο σειρές λίθων οι οποίες σχημάτιζαν γωνία με κατεύθυνση από Β προς Ν και από Δ προς Α. (Εικ. 7)

Εικ. 7: Αγία Μαρίνα: σχηματισμοί λίθων.

¹ Η επίβλεψη των χωματουργικών εργασιών και η ανασκαφή της θέσης έγιναν από τη γράφουσα από το Νοέμβριο του 1998 έως και τον Ιανουάριο του 1999. Η ανασκαφέας μελετά και θα δημοσιεύσει τα ευρήματα της ανασκαφής. Θερμές ευχαριστίες στη Δρα Ευγενία Αδάμ, επιβλέπουσα του έργου (1998-1999), για την πρόσβαση στο υλικό και την υποστήριξή της.

² Αδάμ 1999, 454. Αδάμ 2002, 45

Ο περιορισμένος χώρος της ανασκαφής δεν επέτρεψε την κατανόηση της ακριβούς μορφής και σημασίας των λίθινων αυτών σχηματισμών, οι οποίοι έδειχναν να εκτείνονται και εκτός των τομών που ανασκάφηκαν. Είναι πολύ πιθανό να αποτελούσαν τμήματα θεμελίων καλυβών, η ανωδομή των οποίων ήταν από φθαρτά υλικά. Σε αυτό συνηγορεί το γεγονός πως ακριβώς νότια των λίθων στην τομή Β βρέθηκε στρώμα καταστροφής με όστρακα αγγείων, μάζες πηλού και ένα πήλινο σφονδύλι, ευρήματα που μπορούν να εξηγηθούν μόνο με την ύπαρξη ενός χώρου κατοίκησης στο σημείο. (Εικ. 8)

Εικόνα 8: Αγία Μαρίνα: στρώμα καταστροφής (Τομή Β).

Αφθονη χειροποίητη κεραμική συγκεντρώθηκε και από τις δύο τομές και παρουσιάζεται αρκετά ομοιογενής.

- Την πλειονότητα της κεραμικής αποτελούν όστρακα χρηστικών αγγείων. Πρόκειται για όστρακα χονδρότοιχα, άβαφα, με αδρή επεξεργασία. Λίγα όστρακα είναι μελανά στιλβωμένα και σε λίγα παρατηρείται ερυθρόχρωμο επίχρισμα στην εξωτερική ή/και στην εσωτερική επιφάνεια. Ο πηλός τους παρουσιάζει εγκλείσματα. Από την όπτηση του αγγείου παρατηρούνται συχνά στην επιφάνειά τους

χρωματικές διακυμάνσεις, νέφη και κηλίδες ενώ ο πυρήνας τους είναι συνήθως μελανότεφρος. Τα χείλη είναι κάθετα, συχνά με διαμορφωμένη επίπεδη την άνω επιφάνειά τους. Μόνο ένα χείλος από μεγάλο αγγείο συγκλίνει προς τα έξω. Οι λαβές είναι κυρίως ωτόσχημες και λίγες ταινιωτές. Υπάρχουν και μικρές ωτόσχημες αποφύσεις και μία ημικυκλική λαβή. Οι βάσεις είναι όλες επίπεδες· σε μία από τις βάσεις υπάρχουν ίχνη από χόρτα ή καλάμια. (Εικ. 9,10,11) Ένα όστρακο αποτελεί μάλλον λαβή κοχλιαρίου και ένα όστρακο είναι χαμηλό στέλεχος αγγείου με δύο διαμπερείς οπές. (Εικ. 12,13)

Εικόνα 9: Αγία Μαρίνα: χείλη χονδρότοιχων αγγείων.

Εικόνα 10: Αγία Μαρίνα: λαβές αγγείων.

Εικόνα 11: Αγία Μαρίνα: βάσεις αγγείων.

Εικόνα 12: Αγία Μαρίνα: λαβή κοχλιαρίου.

Εικόνα 13: Αγία Μαρίνα: διάτρητη βάση αγγείου.

Αρκετά από τα παραπάνω όστρακα έχουν πλαστική, εμπίεστη και εγχάρακτη διακόσμηση. Η πλαστική διακόσμηση συνίσταται από πλαστικές ταινίες, κομβία, μαστοειδείς αποφύσεις και ανώμαλη επιφάνεια. Οι πλαστικές ταινίες φέρουν συχνά εμπίεστες κοιλότητες ή μικρές εγχαράξεις. Είναι συνήθως σε οριζόντια διάταξη κοντά στο χείλος του αγγείου. Παρατηρούνται όμως και σε κάθετη διάταξη ξεκινώντας από το χείλος ή απολήγοντας στα άκρα ωτόσχημων λαβών. Σε ένα μόνο όστρακο η πλαστική ταινία είναι καμπύλη, χωρίς όμως να γίνεται κατανοητή η πλήρης μορφή της. (Εικ. 14) Σε αρκετά όστρακα η εξωτερική επιφάνεια είναι ανώμαλη. Παρουσιάζει μικρές και μεγαλύτερες προεξοχές και εγχαράξεις που καλύπτουν ολόκληρο το όστρακο. Σε λίγα όστρακα υπάρχουν και μεγαλύτερες προεξοχές σαν κομβία, ενώ σε ένα όστρακο η ανώμαλη επιφάνεια ορίζεται στο ανώτερο σημείο της από οριζόντια πλαστική ταινία. (Εικ. 15)

Εικόνα 14: Αγία Μαρίνα: όστρακα με πλαστική διακόσμηση.

Εικόνα 15: Αγία Μαρίνα: όστρακα με πλαστική διακόσμηση (ανώμαλη εξωτερική επιφάνεια).

Η εμπίεστη διακόσμηση αποτελείται από σειρές μικρών εμπιέσεων περιμετρικά του χείλους και από εμπιέστες κοιλότητες περιμετρικά στο άκρο ωτόσχημων λαβών. (Εικ. 16) Εγχάρακτη διακόσμηση παρατηρείται ακριβώς εξωτερικά του χείλους με μικρές εγχαράξεις σε οριζόντια διάταξη. (Εικ. 17) Σε λίγα όστρακα η εμπίεστη ή εγχάρακτη διακόσμηση περιμετρικά του χείλους συνδυάζεται με πλαστικές ταινίες σε οριζόντια ή κάθετη διάταξη οι οποίες φέρουν εγχαράξεις ή κοιλότητες. (Εικ. 18)

Εικόνα 16: Αγία Μαρίνα: όστρακα με εμπίεστη διακόσμηση.

Εικόνα 17: Αγία Μαρίνα: όστρακα με εγχάρακτη διακόσμηση.

Εικόνα 18: Αγία Μαρίνα: όστρακα με πλαστική και εμπιέστη ή εγχάρακτη διακόσμηση.

Διαφορετικού τύπου εγχάρακτη διακόσμηση παρατηρήθηκε σε δύο όστρακα. Είναι όστρακα από το σώμα του αγγείου και έχουν στην εξωτερική επιφάνειά τους εγχάρακτες γραμμές που δημιουργούν σχήματα. Το ένα βρέθηκε στην τομή Β και φέρει εγχάρακτη διακόσμηση με γραμμές: δύο ζεύγη παράλληλων γραμμών δημιουργούν ταινία στην οποία υπάρχουν γραμμές ζιγκ ζαγκ που τέμνονται από εγχάρακτη γραμμή. Το δεύτερο όστρακο βρέθηκε στην

τομή Α και έχει λεπτές εγχάρακτες γραμμές που δημιουργούν τρίγωνα. (Εικ. 19)

Εικόνα 19: Αγία Μαρίνα: όστρακα με εγχάρακτη γραμμική διακόσμηση.

- Σε συνάφεια με τα όστρακα των μεγάλων χρηστικών αγγείων βρέθηκαν και όστρακα που έχουν πιο επιμελημένη κατασκευή και αποτελούν διαφορετική κατηγορία κεραμικής. Πρόκειται για όστρακα λεπτότερα, γκριζόχρωμα – μαύρα κυρίως και λίγα καστανόχρωμα, με καλή λείανση της επιφάνειας, πηλό πιο καθαρό και καλύτερα ψημένο. Ο πυρήνας των οστράκων είναι γκριζός ή μαύρος ενώ σε κάποια από τα όστρακα παρατηρούνται χρωματικές διακυμάνσεις στην επιφάνεια που δημιουργήθηκαν κατά την όπτηση. Είναι όλα όστρακα μικρών αγγείων. Τα χείλη είναι κάθετα ή συγκλίνουν ελαφρώς προς τα έξω. Οι λαβές είναι ταινιωτές. Σε ένα όστρακο σώματος αγγείου παρατηρείται εμπίεστη διακόσμηση με οριζόντια ταινία μικρών κοιλοτήτων. Ένα όστρακο φέρει μικρό πλαστικό κομβίο και ένα ακόμη οριζόντια ταινία με μικρές εμπίεστες γραμμές. (Εικ. 20)

Εικόνα 20: Αγία Μαρίνα: όστρακα λεπτότερα, με πιο επιμελημένη κατασκευή.

- Τρίτη κατηγορία κεραμικής αποτελούν πολύ λίγα όστρακα άβαφης πορτοκαλέρυθρης κεραμικής μικρών αγγείων. Είναι μικρά και πολύ λεπτά όστρακα, με πορτοκαλόχρωμο πηλό που αφήνει ίχνη στα χέρια. Ο πηλός τους είναι καθαρός και καλά ψημένος. (Εικ. 21) Βρέθηκαν μόνο στην τομή Α και μόνο στο ανώτερο αρχαιολογικό στρώμα της.

Εικόνα 21: Αγία Μαρίνα: όστρακα άβαφης πορτοκαλέρυθρης κεραμικής.

Τα μέχρι στιγμής αποτελέσματα από τη μελέτη της κεραμικής υποδεικνύουν ομοιογένεια μεταξύ των οστράκων της τομής Β και των

οστράκων από τα βαθύτερα στρώματα της τομής Α. Η χρονολόγηση οστράκων στο Κέντρο Αρχαιομετρίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων στηρίζει την άποψη αυτή· τέσσερα όστρακα από τις δύο τομές χρονολογήθηκαν με τη μέθοδο της Οπτικά Προτρεπόμενης Φωταύγειας (OSL)¹. Τα αποτελέσματα παρουσιάζουν ηλικίες με χρονολογικό εύρος από 3600 ± 100 π.Χ. έως 3000 ± 200 π.Χ. Στα ανώτερα στρώματα της τομής Α, πέραν των οστράκων της κατηγορίας 3 τα οποία απουσιάζουν από την τομή Β, παρατηρούνται διαφορές και στα όστρακα των άλλων δύο κατηγοριών. Στα όστρακα των μεγάλων χρηστικών αγγείων η λείανση είναι πιο αδρή, επικρατούν οι κάθετες ταινιωτές λαβές ενώ απουσιάζουν οι ωτόσχημες, μαζί με τα κάθετα χείλη υπάρχουν και χείλη που συγκλίνουν προς τα έξω. Παρατηρείται μόνο πλαστική διακόσμηση και μόνο με ταινίες σε οριζόντια διάταξη που φέρουν εμπίστες κοιλότητες· απουσιάζει η εγχάρακτη και εμπίεστη διακόσμηση. (Εικ. 22) Πιο αμελής είναι η κατασκευή και στη δεύτερη κατηγορία κεραμικής· τα όστρακα έχουν πιο αδρή λείανση και ο πηλός τους είναι λιγότερο καθαρός. (Εικ. 23) Διαφαίνεται έτσι ότι τα ανώτερα στρώματα στην τομή Α αφορούν μία νεότερη χρονολογικά φάση του οικισμού. Η χρονολόγηση ενός οστράκου από το ανώτερο αρχαιολογικό στρώμα της τομής έδωσε ηλικίες με μία μέση τιμή 1300 ± 100 π.Χ. Η ολοκλήρωση της χρονολόγησης τεσσάρων ακόμη οστράκων από τις τομές και η περαιτέρω μελέτη της κεραμικής θα πιστοποιήσουν καλύτερα τη νεότερη φάση χρήσης του οικισμού στην τομή Α.

¹ Η χρονολόγηση των οστράκων έγινε από τον Δρα Κωνσταντίνο Σταμούλη, Ε.ΔΙ.Π. του τμήματος Φυσικής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Τον ευχαριστώ θερμά για την εποικοδομητική συνεργασία μας.

Εικόνα 22: Αγία Μαρίνα: όστρακα χονδρότοιχων αγγείων από τα ανώτερα στρώματα της τομής Α.

Εικόνα 23: Αγία Μαρίνα: όστρακα λεπτότερων αγγείων από τα ανώτερα στρώματα της τομής Α.

Η ομοιογενής κεραμική των δύο τομών που χρονολογικά τοποθετείται στην περίοδο μελέτης παρουσιάζει τα τοπικά ηπειρώτικα χαρακτηριστικά. Παρουσιάζει, δηλαδή, ομοιότητες γενικού χαρακτήρα με την κεραμική από τα Δολιανά και την Γκούτσουρα, ενώ μερικοί τύποι αγγείων βρίσκουν παράλληλα σε θέσεις της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας.

Στις δύο τομές βρέθηκαν επίσης αρκετές μάζες πηλού. Είναι περισσότερες στην τομή Α, κυρίως στα ανώτερα στρώματα, και

λιγότερες στην τομή Β, όπου περιορίζονται στο στρώμα καταστροφής. Είναι τμήματα πηλού με αρκετά εγκλείσματα. Αρκετές μάζες έχουν μεγάλο μέγεθος και σε μερικές παρατηρούνται ίχνη από κλαδιά και καλάμια. Κάποιες έχουν καμπύλο σχήμα. Η ύπαρξή τους στα ευρήματα της ανασκαφής υποδεικνύει ότι είχαν χρησιμοποιηθεί στην ανωδομή καλυβών που ήταν από φθαρτά υλικά. (Εικ. 24)

Εικόνα 24: Αγία Μαρίνα: μάζες πηλού.

Τα ευρήματα της ανασκαφής συμπληρώνουν δύο πήλινα σφονδύλια. Το ένα βρέθηκε στο στρώμα καταστροφής της τομής Β, διατηρείται ακέραιο με μικρές φθορές σε ένα σημείο και το σχήμα του είναι αμφικωνικό. Το δεύτερο σφονδύλι βρέθηκε στην τομή Α, το σχήμα του είναι δισκοειδές και διατηρείται κατά το ήμισυ· η κατασκευή του είναι πιο αμελής σε σχέση με το πρώτο σφονδύλι. (Εικ. 25)

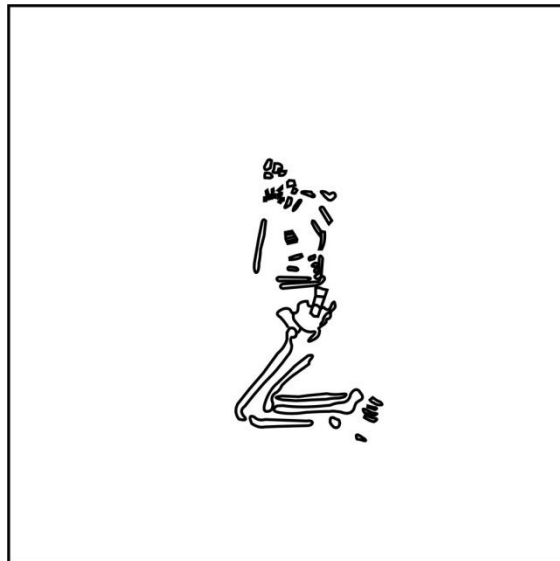

Εικόνα 25: Αγία Μαρίνα: σφονδύλια.

Σημαντικό στοιχείο της ανασκαφής αποτέλεσε η εύρεση μίας ταφής στην τομή Β. Βρέθηκε στη ΒΔ γωνία της τομής, εν μέρει κάτω από το σχηματισμό των λίθων και αποκαλύφθηκε μετά την αφαίρεση αυτών. Πρόκειται για ακτέριστη ταφή, σε συνεσταλμένη στάση και με προσανατολισμό από Δ προς Α. Ο σκελετός βρέθηκε σε καλή κατάσταση εκτός από το δεξιό άνω άκρο, τα πλευρά και το κρανίο από το οποίο διατηρήθηκαν μερικά μόνο οστά και αρκετά από τα δόντια. (Εικ. 26) Αν δεχθούμε το σχηματισμό λίθων που βρέθηκαν στην τομή Β ως θεμέλια μίας καλύβας, η ταφή θα βρισκόταν εν μέρει κάτω από αυτά και εν μέρει κάτω από το δάπεδο της καλύβας ή ακριβώς έξω από αυτή.

Η ταφή νεκρών στο χώρο των οικισμών, σε συνεσταλμένη στάση και συχνά κάτω από το δάπεδο οικιών, μαρτυρείται από την Αρχαιότερη Νεολιθική. Παραδείγματα προέρχονται από τη Νέα Νικομήδεια, την Άργισσα, το Κεφαλόβρυσο Τρικάλων, τη Σουφλί Μαγούλα και το Φράγχθι¹.

¹ Για το θέμα βλ. Γαλλής 1996, 171, εικ. 44.

Εικόνα 26: Αγία Μαρίνα: ταφή (τομή Β).

Οι ανθρωπολογικές παρατηρήσεις που έγιναν, μετά την προκαταρκτική μελέτη του σκελετού¹, αναφέρουν ότι πρόκειται πιθανόν για άτομο ηλικίας 20-35 ετών, όπως προκύπτει από το βαθμό εξάλειψης των ραφών του βρεγματικού οστού του κρανίου και από την γενικότερα καλή εικόνα των δοντιών, που δεν παρουσιάζουν εκτεταμένη αποτριβή και μεγάλες φθορές. Ενδείξεις τερηδόνας εντοπίστηκαν σε έναν από τους γομφίους. Από τη συνολική μορφολογική εικόνα των οστών αλλά και το σχήμα της μείζονος ισχιακής εντομής του ανώνυμου οστού της λεκάνης, πιθανολογούμε ότι πρόκειται για γυναίκα.²

Τα ευρήματα της ανασκαφής μαρτυρούν ότι στο βόρειο πρानές του λόφου της Αγίας Μαρίνας είχε ιδρυθεί οικισμός καλυβών. Οι καλύβες

¹ Ο σκελετός μελετήθηκε προκαταρκτικά από τον ανθρωπολόγο κ. Ανέστη Εμμανουήλ, τον οποίο ευχαριστώ θερμά. Καθαρίστηκαν επιλεκτικά τμήματα του κρανίου, της κάτω γνάθου, της λεκάνης καθώς και δόντια.

² Κατά τη μελέτη του σκελετού από τον κ. Εμμανουήλ, είδαμε και λίγα οστά που βρέθηκαν διάσπαρτα και στις δύο τομές. Διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για οστά ζώων. Μέχρι την ολοκλήρωση της εργασίας, όμως, δεν κατέστη δυνατό να μελετηθούν από κάποιον ειδικό. Το ίδιο ισχύει και για έναν πιθανό σπόρο που βρέθηκε στο στρώμα καταστροφής της τομής Β.

ήταν κατασκευασμένες με λίθινα θεμέλια και ανωδομή από φθαρτά υλικά, όπως καλάμια, κλαδιά, δέρματα. Η έκταση που θα κάλυπτε ο οικισμός δεν μπορεί να διαπιστωθεί από τον περιορισμένο χώρο που ανασκάφηκε. Πιθανώς εκτεινόταν κατά μήκος του τέλους του πρανούς του λόφου, στα σημεία που αυτός παρουσιάζει ήπια κλίση. Στο σημείο αυτό απολήγει και το ρέμα που υπάρχει στο λόφο. Οι κάτοικοι του οικισμού για την επιβίωσή τους εκμεταλλεύονταν τις πεδινές εκτάσεις και τους χαμηλούς λόφους στην περιοχή και παρήγαν αγγεία για τις ανάγκες τους. Η ύπαρξη των σφονδυλιών υποδεικνύει κάποιας μορφής υφαντουργική παραγωγή.

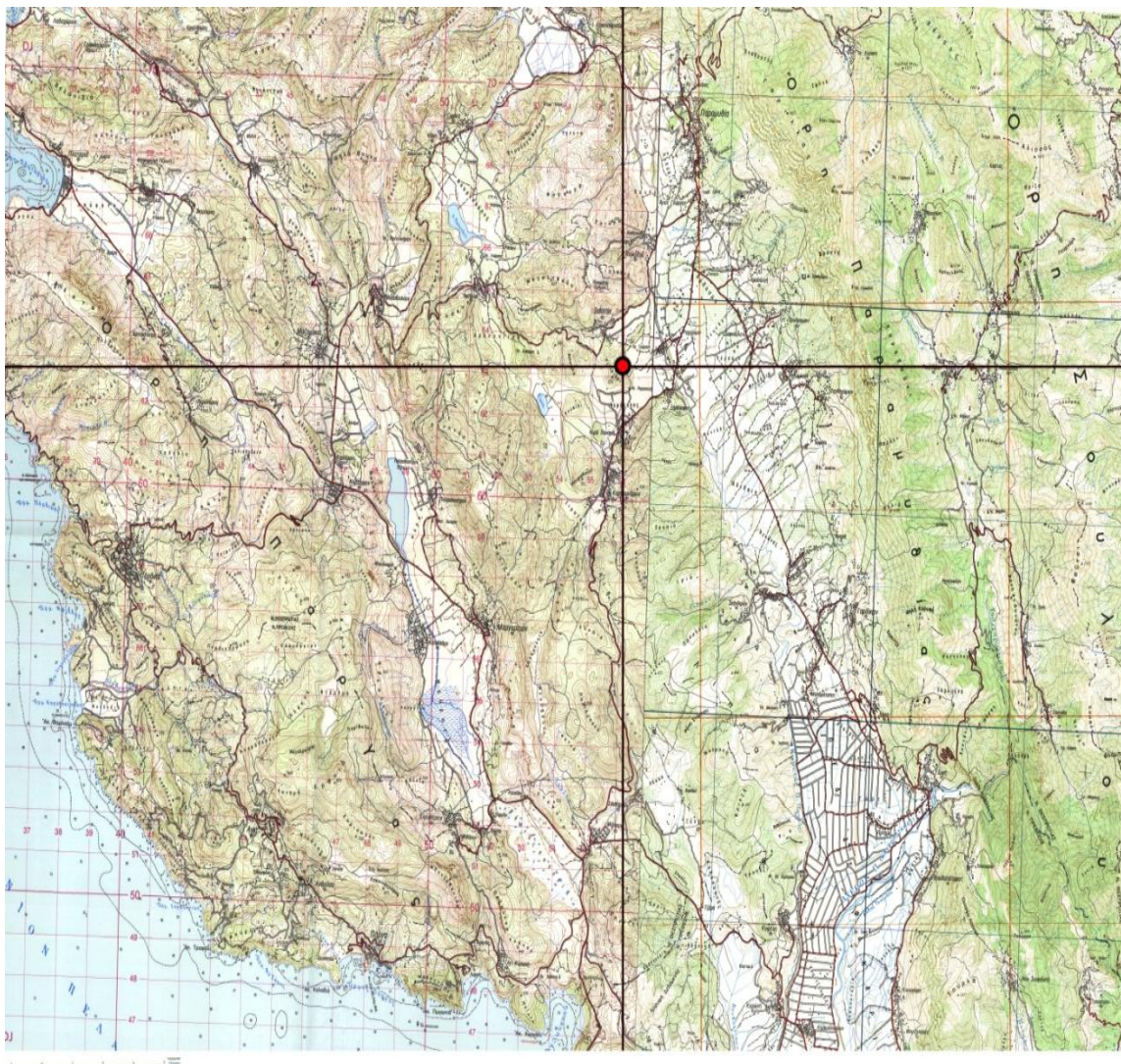
5.3. Γκούτσουρα Παραμυθιάς Θεσπρωτίας

Πρόκειται για υπαίθρια εγκατάσταση της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στο χαμηλότερο σημείο της ανατολικής πλαγιάς του λόφου Λιμινάρι, νότια της Παραμυθιάς και σε απόσταση π. 1 χιλιομέτρου ανατολικά από τον ποταμό Κωκυτό¹. Η θέση βρίσκεται στο δυτικό άκρο πλατιάς επίπεδης πεδιάδας που ανοίγεται μεταξύ των ορεινών όγκων και διατρέχεται από τον Κωκυτό ποταμό. (Χάρτης 6 και 7, εικ. 27) Αυτή η πεδιάδα ήταν μία ελώδης, εποχικά πλημμυρισμένη περιοχή, μέχρι που αποξηράνθηκε στο δεύτερο μισό του προηγούμενου αιώνα. Έτσι στην κοιλάδα του Κωκυτού το διαθέσιμο νερό ήταν περισσότερο σε σχέση με σήμερα που είναι σχετικά στεγνή. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τις μελέτες που διεξήχθησαν στη λίμνη Λιμνούλα βόρεια της Γκούτσουρας, όπου διακρίνονται ποτάμιες και στεγνές περιόδους στις αποθέσεις του Ολόκαινου². Τα υπολείμματα της θέσης βρίσκονται σε

¹ Forsén, B. 2016, 121, fig. 1.

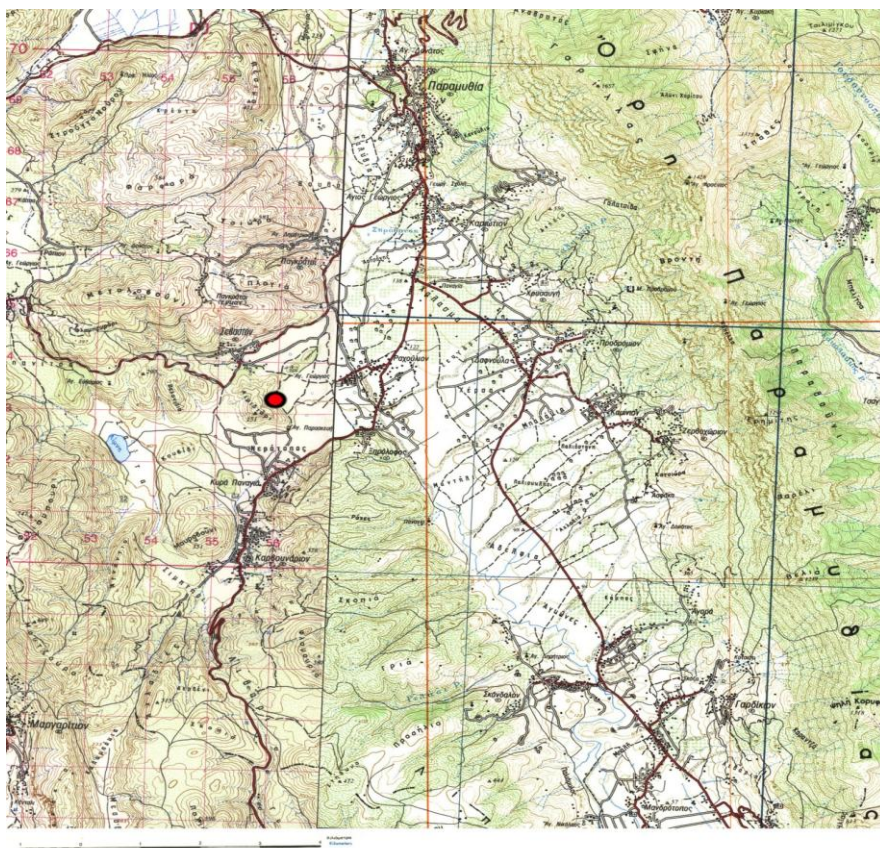
² Lavento και Kouki 2016, 147, 154.

υψόμετρο μεταξύ 104 μ. και 116 μ., ακριβώς πάνω από το επίπεδο της πεδιάδας¹.

Χάρτης 6: Η θέση Γκούτσουρα.

¹ Lavento και Kouki 2016, 147.

Χάρτης 7: Η θέση Γκούτσουρα (λεπτομέρεια).

Εικόνα 27: Η θέση Γκούτσουρα. Από Α.

Γεωλογικά στην περιοχή παρατηρούνται και οι δύο τύποι πετρωμάτων που απαντούν γενικά στην Ήπειρο, ο ασβεστόλιθος και ο φλύσχης¹. Η βλάστηση της περιοχής, κατά τη χρονική περίοδο μελέτης, δύναται να ανασυσταθεί μερικώς μέσα από τις παλυνολογικές μελέτες που έγιναν στην περιοχή. Παλυνολογικές μελέτες έγιναν στις λίμνες Λιμνούλα και Προντάνη στην κοιλάδα του Κωκυτού ποταμού και στη λίμνη Καλοδίκη περίπου 15 χιλιόμετρα νότια της κοιλάδας². Τα στοιχεία γύρης που προέκυψαν από τις μελέτες είναι ελάχιστα, λόγω των κακών συνθηκών διατήρησής τους. Η διακύμανση του επιπέδου του νερού στις λίμνες και οι κατά περιόδους συνθήκες ξηρασίας προκάλεσαν οξείδωση των κόκκων γύρης και μηχανική υποβάθμισή τους³. Έτσι, μόνο σε έναν πυρήνα στη λίμνη Καλοδίκη έγινε ανάλυση ακολουθίας γύρης του Ολόκαινου. Σύμφωνα με την ανάλυση, στη λεκάνη Καλοδίκη και στη γύρω περιοχή αναπτύχθηκε κατά τη διάρκεια του Ολόκαινου ένα αειθαλές εύκρατο δάσος στο οποίο κυριαρχούσε η δρυς. Γύρω στο 3250 π.Χ. το δάσος δρυσός παρακμάζει και επικρατεί μακία βλάστηση με θάμνους, φρύγανα και χαμηλά δέντρα. Η μακία βλάστηση θεωρείται τυπικός τύπος υποβάθμισης της βλάστησης και υποδεικνύει ανθρώπινη επέμβαση με αποψιλώσεις και κόψιμο δέντρων⁴.

Η θέση στην Γκούτσουρα εντοπίστηκε κατά τη διάρκεια εντατικής επιφανειακής έρευνας που διενήργησε το Φινλανδικό Ινστιτούτο στην περιοχή, στο πλαίσιο του προγράμματος «Αποστολή στη Θεσπρωτία» («Thesprotia Expedition»). Την αρχική εύρεση επιφανειακών ευρημάτων ακολούθησε έρευνα με μαγνητόμετρο, ανάλυση φωσφόρου και ανασκαφή δοκιμαστικών τομών. Τα αποτελέσματα των ερευνών

¹ Lavento και Kouki 2016, 146.

² Kluiving et al 2011, 39, 41-49. Forsén, B. 2011, 8. Lelivelt 2011, 57, 59, 61-62.

³ Lelivelt, 2011, 61-62, 69. Kluiving et al 2011, 42, 45.

⁴ Lelivelt 2011, 59, 64.

αυτών οδήγησαν στην ανασκαφή τριών σημείων στο τέλος του πρανούς του λόφου¹. Ωστόσο, η συγκέντρωση υψηλής ανωμαλίας φωσφόρου για λίγα μέτρα στα αγροτεμάχια ανατολικά του λόφου υποδεικνύει ότι η θέση επεκτείνεται και σε αυτό το σημείο².

Τα αποτελέσματα της ανασκαφής δείχνουν ότι η θέση ιδρύθηκε κατά τη διάρκεια της πρώιμης και μέσης φάσης της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού (περίπου 2920-2400 π.Χ.) σύμφωνα με τις ραδιοχρονολογήσεις και τη μελέτη της κεραμικής. Η θέση εγκαταλείφθηκε κατά τη διάρκεια της ύστερης φάσης της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, όπως φαίνεται από την απουσία διαγνωστικής κεραμικής και ραδιοχρονολογήσεων μεταξύ 2400 και 2000 π.Χ. Η ανθρώπινη δραστηριότητα στην Γκούτσουρα συνεχίστηκε σε κάποιο στάδιο μετά το 2000 π.Χ. αρχικά με μία ταφή καύσης (1980-1755 π.Χ.), η οποία εντοπίστηκε σε αβαθή λάκκο μέσα στο στρώμα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Στη συνέχεια ο χώρος λειτούργησε ως νεκροταφείο κατά τη διάρκεια της ύστερης Μέσης Εποχής του Χαλκού και το μεγαλύτερο τμήμα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού (1780-1255 π.Χ.). Σε αυτή τη φάση ανήκει ένας τύμβος με κεντρικό κιβωτιόσχημο τάφο, ο οποίος κατασκευάστηκε στην κορυφή του στρώματος της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού και της ταφής καύσης, αρκετοί τάφοι και ένας αναλημματικός τοίχος. Ο χώρος χρησιμοποιήθηκε και κατά το τέλος της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και / ή στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, όπως φαίνεται από τη χρονολόγηση ενός δείγματος άνθρακα (1320-1100 π.Χ.) και την ύπαρξη διαγνωστικής κεραμικής. Αρκετά στοιχεία μαρτυρούν κάποιου τύπου δραστηριότητα αυτήν την περίοδο

¹ Forsén, B. 2016, 121, 125, 128, 130, fig. 2-4.

² Forsén, B. et al 2011, 81. Forsén, B. 2016, fig. 4.

(κεραμική, οστά ζώων, λίθινα), δε βρέθηκαν όμως άλλα σημάδια που να δείχνουν ότι ο χώρος κατοικούνταν¹.

Το στρώμα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού (2920-2400 π.Χ.) της Γκούτσουρας αποτελούσε αδιατάρακτο και ομοιογενές αρχαιολογικό στρώμα με πάχος περίπου 0,30-0,40 μ. και πληθώρα ευρημάτων. Τα ευρήματα αφορούν σε κεραμική, λίθινα και οστέινα τέχνηρα, πήλινα σφονδύλια και πηνία, λίγους απανθρακωμένους σπόρους και πολλά οστά ζώων. Ένα τμήμα του ανεσκαμμένου χώρου με διαστάσεις περίπου 0,80 X 0,70 μ. και πάχος 0,10 μ. αποτελούσε πιθανώς εστία· περιείχε πολλά τμήματα άνθρακα, καμένο πηλό και οστά ζώων κάποια από τα οποία ήταν καμένα. Μάζες πηλού και τμήματα καμένου πηλού μαρτυρούν την ύπαρξη καλυβών στο σημείο, ακριβή περιγράμματά τους, όμως, δεν εντοπίστηκαν· είναι πιθανό να καταστράφηκαν κατά τη μετέπειτα χρήση του χώρου ως νεκροταφείου, κυρίως με την κατασκευή του τύμβου².

Η κεραμική από το στρώμα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στην Γκούτσουρα έχει δημοσιευθεί προκαταρκτικά και με γενικό τρόπο³. Η κεραμική είναι γενικά σκουρόχρωμη, μελανή ή καστανόχρωμη, με αδρή επεξεργασία, απλή ή στιλβωμένη στην εσωτερική επιφάνεια. Παρατηρούνται και όστρακα αγγείων με ερυθρό επίχρυσμα, ενίοτε στιλβωμένο στην εξωτερική επιφάνεια⁴. Οι βάσεις των αγγείων είναι επίπεδες, τα χείλη απλά κάθετα ή ελαφρώς ανοικτά. Οι λαβές είναι συνήθως ταινιωτές παρατηρούνται όμως και ωτόσχημες λαβές και μία

¹ Forsén, B. 2016, 137, 141-143, fig. 5-6, 8-11, 15.

² Forsén, B. 2016, 135, 137.

³ Forsén, J. 2016, 191-192, 194-200, 204-207, fig. 2-5, 9-11. Ευχαριστώ θερμά τον Δρα Björn Forsén, διευθυντή του Φινλανδικού Ινστιτούτου Αθηνών, για τη δυνατότητα που μου παρείχε να δω την κεραμική και να αποκτήσω πληρέστερη εικόνα.

⁴ Forsén, J. 2016, 205.

μηνοειδής. Ένδεκα όστρακα αποτελούν τμήματα κοχλιαρίων σε δύο μεγέθη, τρία από τα οποία είναι στιλβωμένα¹. (Εικ. 28)

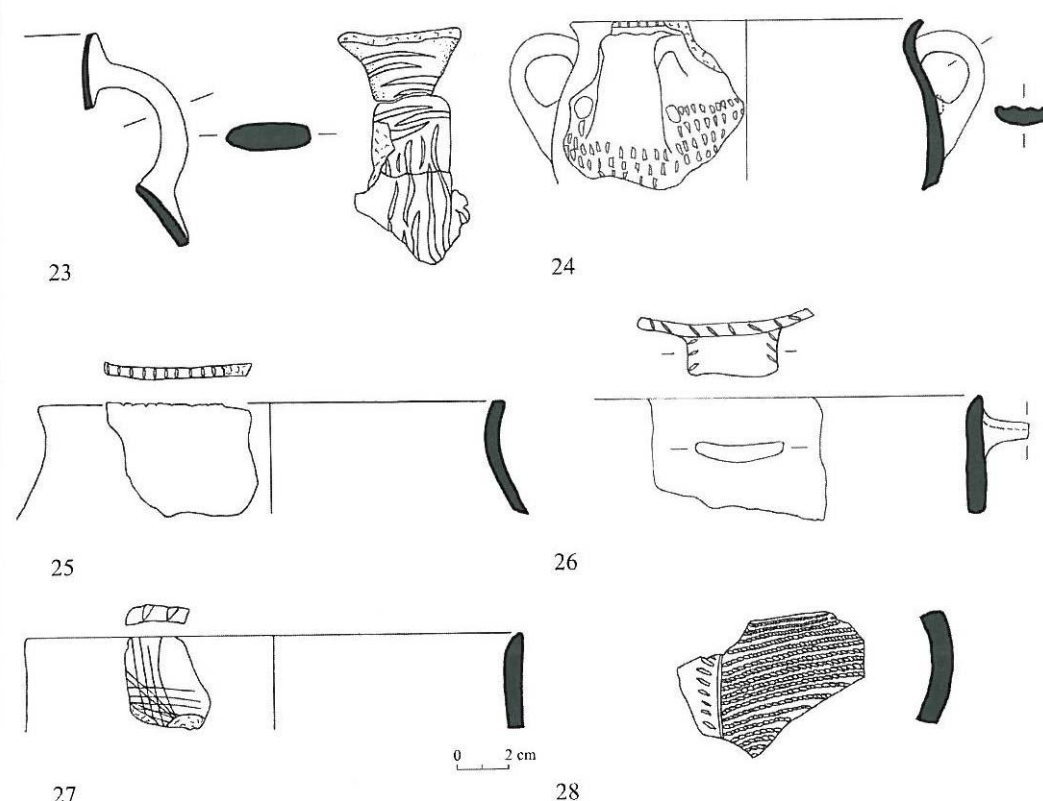

Εικόνα 28: Γκούτσουρα: τμήματα κοχλιαρίων. (Forsén, J. 2016)

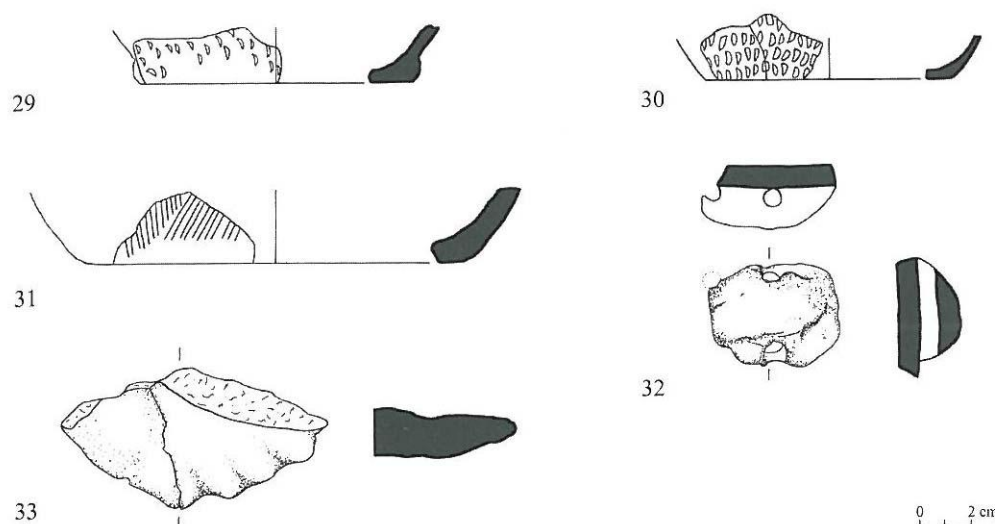
Αρκετά από τα όστρακα φέρουν εγχάρακτη, εμπίεστη ή πλαστική διακόσμηση. Εγχάρακτη διακόσμηση παρατηρείται στην κορυφή του χείλους με παράλληλες μικρές εγχαράξεις και με εγχαράξεις διάσπαρτες στο σώμα του αγγείου κάποιες φορές σε συμμετρικά σχέδια. Η εμπίεστη διακόσμηση συνίσταται σε αποτυπώματα νυχιών σε κάθετες σειρές ή σε ορθή γωνία, σε σφηνοειδή αποτυπώματα που έχουν δημιουργηθεί με μικρά κλαδιά ή άχυρο και σε μικρές διάσπαρτες εμπίεστες κοιλότητες. Πολλά όστρακα με εμπίεστη διακόσμηση ανήκουν στην κατηγορία corded ware· φέρουν εμπίεστη διακόσμηση σε παράλληλες γραμμές σαν κορδόνι. Η διακόσμηση αυτή καλύπτει τμήμα του αγγείου και εντάσσεται σε σχήματα που ορίζονται από ταινίες απλές ή με εμπίεστες κοιλότητες και παράλληλες μικρές εγχαράξεις. Δύο από τα όστρακα της κατηγορίας αυτής έχουν και λευκή κρούστα στη διακόσμηση. Η πλαστική διακόσμηση είναι συχνή

¹ Forsén, J. 2016, 194-200, 205-206, fig. 2-5, 10.

και αφορά σε πλαστικές ταινίες ενίοτε με εμπίεστες κοιλότητες ή αποτελείται από μικρότερα ή μεγαλύτερα ωτία¹. (Εικ. 29α, 29β)

Εικόνα 29α: Γκούτσουρα: κεραμική (Forsén, J. 2016).

Εικόνα 39β: Γκούτσουρα: κεραμική (Forsén, J. 2016).

Τέλος, στην κεραμική παρατηρούνται και όστρακα με κρούστα στην εξωτερική επιφάνεια και δύο όστρακα σώματος με ενσφράγιση

¹ Forsén, J. 2016, 194-200, 205-206, fig. 2-5.

πιθανώς εξωτερική επιφάνεια για τα οποία δεν έχουν βρεθεί παράλληλα¹. (Εικ. 30)

Εικόνα 30: Γκούτσουρα: όστρακα με ενσφράγιστη επιφάνεια (Forsén, J. 2016).

Σύμφωνα με την ανασκαφέα, η κεραμική από την Γκούτσουρα φανερώνει επιδράσεις, αν όχι πραγματικές εισαγωγές, από περιοχές βόρεια της Ηπείρου· πολλές φορές τα καλύτερα παράλληλα βρίσκονται σε θέσεις μακρινών περιοχών, όπως η Βοσνία, η Ρουμανία και η Βουλγαρία, και τούτο επειδή η συναφής αρχαιολογική βιβλιογραφία από περιοχές γειτονικές στην Ήπειρο είναι πολύ περιορισμένη².

Σημαντικό εύρημα από το στρώμα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού της Γκούτσουρας αποτελούν τα λίθινα τέχνηρα. Βρέθηκαν 315 τέχνηρα αποκεκρουσμένου λίθου κατασκευασμένα από πυριτόλιθο διάφορων χρωμάτων και από ίασπη. Η πρώτη ύλη προέρχεται από το λόφο Λιμινάρι, ο οποίος παρουσιάζει μεγάλο αριθμό διαφορετικών ποιοτήτων πυριτόλιθου και από τις όχθες του ποταμού Κωκυτού, που αποτελεί σημαντική πηγή δευτερογενούς απόθεσης πυριτόλιθου³. Στα τέχνηρα επικρατούν οι φολίδες έναντι των λεπίδων και μικρολεπίδων. Ένας σχετικά μεγάλος αριθμός των τέχνηρων (16,72

¹ Forsén, J. 2016, 205, fig. 9.

² Forsén, J. 2016, 206-207.

³ Doukeridou 2016, 212-213, fig. 1.

%) μεταμορφώθηκε σε εργαλεία¹. Η λιθοτεχνία περιλαμβάνει πολλές φολίδες με εγκοπές και σύνθετα εργαλεία υποδεικνύοντας έτσι ότι τα εργαλεία χρησιμοποιούνταν σε διαφορετικές εργασίες². Σε μερικά εργαλεία παρατηρήθηκε στίλβη και είναι πιθανό αυτά να χρησιμοποιούνταν σε γεωργικές δραστηριότητες³. Η ύπαρξη λίθινων τέχνηργων που παράγονταν σε μία περίοδο κατά την οποία ήταν διαθέσιμα τα μεταλλικά εργαλεία, δείχνει ότι οι άνθρωποι στην Γκούτσουρα χρησιμοποιούσαν διαφορετικές τεχνικές ανάλογα με τις ανάγκες τους⁴.

Αρκετά μικροευρήματα βρέθηκαν στο στρώμα της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. στην Γκούτσουρα. Από αυτά τα καλύτερα διατηρημένα μελετήθηκαν και δημοσιεύτηκαν. Αφορούν σε αντικείμενα από μέταλλο, πηλό και οστό⁵.

Τα μετάλλινα αντικείμενα είναι ένας οπέας, ένα αγκίστρι και ένα μικρό σταγονόσχημο αντικείμενο. Ο οπέας είναι ακέραιος, έχει τετράπλευρη τομή και βρέθηκε στο κατώτερο στρώμα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού⁶. (Εικ. 31) Το αγκίστρι είναι ακέραιο, λυγισμένο και ελαφρώς σπασμένο στο ανώτερο σημείο του· βρέθηκε στο επιφανειακό χώμα πάνω από τον τύμβο⁷. (Εικ. 31) Το μικρό σταγονόσχημο αντικείμενο βρέθηκε στο χώμα που κάλυπτε την κεντρική ταφή του τύμβου· είναι ελαφρώς αποκεκρουμένο και το σχήμα του είναι σχεδόν σφαιρικό⁸.

¹ Doulkeridou 2016, 213-217, fig. 2-7.

² Doulkeridou 2016, 223.

³ Forsén, B. et al 2011, 82. Deckwirth 2016, 263.

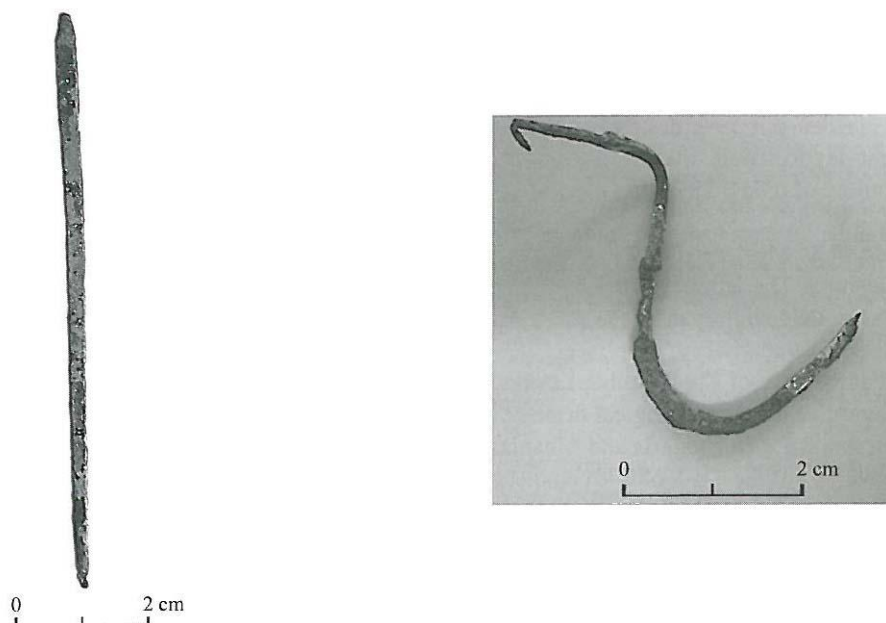
⁴ Doulkeridou 2016, 224.

⁵ Papayiannis 2016, 227-239.

⁶ Papayiannis 2016, 229, fig. 6.

⁷ Papayiannis 2016, 229, fig. 7-8.

⁸ Papayiannis 2016, 230, fig. 9.

Εικόνα 31: Γκούτσουρα: χάλκινος οπέας και αγκίστρι (Papayiannis 2016).

Οι οπείς με τετράγωνη τομή ήταν εργαλεία για πιο σκληρές εργασίες σε σχέση με τους κυκλικούς οπείς. Λειτουργούσαν κυρίως ως σουβλί για τα δέρματα. Αντίστοιχοι οπείς βρέθηκαν στο Ντικιλί Τας, στον οικισμό της Φτελιάς στη Μύκονο και στις Μικροθήβες¹, ενώ η διάδοσή τους στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων κατά την ΠΕΧ ήταν ευρεία². Αντίθετα, η εύρεση αγκιστριών στις θέσεις είναι πολύ περιορισμένη³.

Από τα τρία μεταλλικά αντικείμενα μόνο ο οπέας βρέθηκε στο στρώμα της ΠΕΧ και χρονολογείται επομένως στην περίοδο αυτή. Το αγκίστρι και το μικρό σταγονόσχημο αντικείμενο βρέθηκαν σε μεταγενέστερα χρονολογικά στρώματα. Το αγκίστρι όμως βάσει τυπολογίας πιθανώς χρονολογείται στην ΠΕΧ καθώς και το σταγονόσχημο αντικείμενο,

¹ Για το θέμα βλ. Ζάχος 2010, 81-82, 87.

² Papayiannis 2016, 230-231.

³ Papayiannis 2016, 231. Αγκίστρια έχουν βρεθεί στον οικισμό Δήμητρα της Ανατολικής Μακεδονίας (Ζάχος 2010, 81).

αφού βρέθηκε σε στρώμα που περιείχε και κεραμική της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού¹.

Ο οπέας της Γκούτσουρας αποτελεί το πρώτο μεταλλικό τέχνηργο προερχόμενο από σύνολο της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στην Ήπειρο. Η χρονολόγηση των άλλων δύο αντικειμένων στην περίοδο αυτή δεν είναι βέβαιη. Τα τρία αυτά μεταλλικά αντικείμενα αναλύθηκαν στο εργαστήριο αρχαιομετρίας του Εθνικού Κέντρου Έρευνας Φυσικών Επιστημών «Δημόκριτος» με τη μη επεμβατική τεχνική της φορητής διάταξης αναλύσεων με φθορισμό ακτίνων Χ (p XRF) με στόχο την πιστοποίηση της επιφανειακής χημικής σύστασής τους². Όπως προέκυψε από την ανάλυση, και τα τρία μεταλλικά αντικείμενα αποτελούν κράμα χαλκού και αρσενικού. Συγκεκριμένα, στον οπέα ανιχνεύτηκε χαλκός, αρσενικό, μόλυβδος και ελάχιστος σίδηρος, ενώ στο αγκίστρι και στο σταγονόσχημο αντικείμενο βρέθηκε χαλκός και αρσενικό. Η παρουσία αρσενικού και όχι κασσίτερου στο κράμα των χαλκών αντικειμένων αποτελεί ισχυρή ένδειξη πρωιμότητας των αντικειμένων, πριν τη 2^η χιλιετία π.Χ., παρά το γεγονός ότι τα δύο από αυτά δε βρέθηκαν στο στρώμα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Η επιφανειακή ανάλυσή τους πάνω από τα προϊόντα διάβρωσης δεν επέτρεψαν καμία εκτίμηση για την τεχνολογία κατασκευής τους ούτε για την προέλευσή τους (ως αντικείμενα ή της πρώτης ύλης).

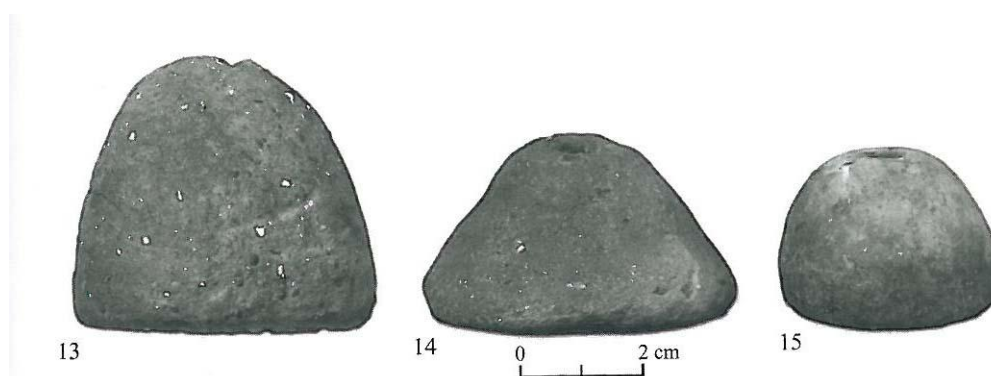
Τα χάλκινα αντικείμενα από την Γκούτσουρα, συνεπώς, χρονολογούνται στην περίοδο εγκατάστασης της θέσης κατά την 3^η χιλιετία π.Χ. (2920-2400 π.Χ.) και αποδεικνύουν τη χρήση χάλκινων

¹ Papayiannis 2016, 230-231.

² Οι αναλύσεις διενεργήθηκαν από τον Δρα Ιωάννη Μπασιάκο, στο πλαίσιο ερευνητικού προγράμματος υπό τη διεύθυνση της γράφουσας με σκοπό τη δημοσίευση θέσεων της ΤΝ και ΠΕΧ της Ηπείρου. Αυτονόητες είναι οι θερμές ευχαριστίες προς τον Δρα Ι. Μπασιάκο.

αντικειμένων από τους κατοίκους της θέσης. Το μικρό σταγονόσχημο αντικείμενο αποτελεί πιθανώς απολέπισμα του κράματος που προέκυψε κατά την κατασκευή κάποιου αντικειμένου και μπορεί να υποδεικνύει μεταλλουργικές δραστηριότητες στη θέση¹.

Τα πήλινα μικροευρήματα από το στρώμα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού είναι 9 σφονδύλια και 1 πηνίο. Τρία από τα σφονδύλια είναι ακέραια κωνικά, δύο πεπιεσμένα αμφικωνικά εκ των οποίων το ένα διατηρείται κατά το ήμισυ. (Εικ. 32) Ως σφονδύλια έχουν χρησιμοποιηθεί τέσσερα κυκλικά διάτρητα όστρακα από το σώμα μεγάλων αγγείων². (Εικ. 33) Τα διάτρητα κυκλικά όστρακα θεωρείται ότι λειτουργούσαν κυρίως ως σφονδύλια από την Αρχαιότερη Νεολιθική ήδη³. Το πήλινο πηνίο είναι διάτρητο κατά μήκος, ελλιπές στο μεγαλύτερο τμήμα των άκρων του και σε τμήμα του σώματος⁴. (Εικ. 34) Ένα δεύτερο, ίδιας μορφής πηνίο βρέθηκε στο επιφανειακό στρώμα που κάλυπτε τον τύμβο και η χρονολόγησή του είναι αβέβαιη⁵. Στο ίδιο στρώμα βρέθηκε μεγάλος αριθμός οστράκων της ΠΕΧ και το χάλκινο αγκίστρι, το οποίο μετά την ανάλυσή του εντάσσεται χρονικά στην 3^η χιλιετία π. Χ.

Εικόνα 32: Γκούτσουρα: πήλινα σφονδύλια (Papayiannis 2016).

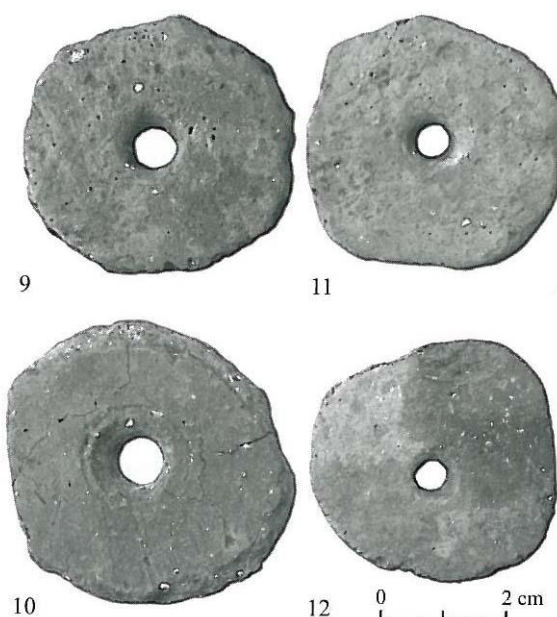
¹ Papayiannis 2016, 231.

² Papayiannis 2016, 232-233, fig. 10-13.

³ Γαβαλάς 2014, 16. Papayiannis 2016, 235.

⁴ Papayiannis 2016, 237, fig. 18.

⁵ Papayiannis 2016, 238, fig. 19.

Εικόνα 33: Γκούτσουρα: κυκλικά διάτρητα όστρακα που χρησιμοποιήθηκαν ως σφονδύλια (Papayiannis 2016).

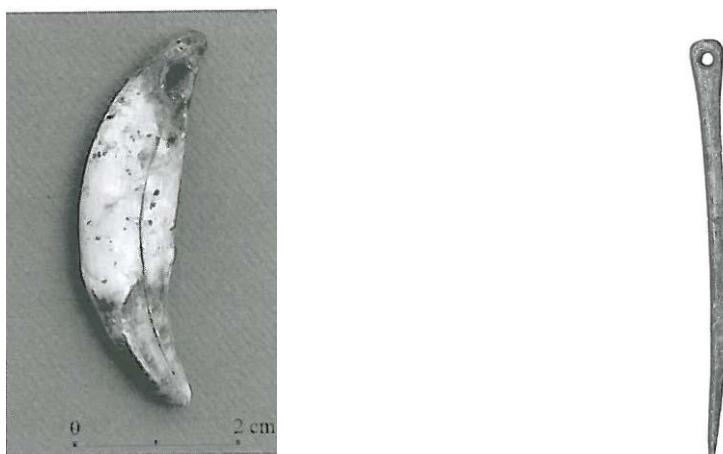

Εικόνα 34: Γκούτσουρα: πήλινο πηνίο (Papayiannis 2016).

Ένα περίαπτο, μία βελόνα και ένα αντικείμενο αδιάγνωστης χρήσης αποτελούν τα τέχνηρα από οστό. Το περίαπτο είναι ακέραιο και διαμορφωμένο από προγόμφιο πιθανώς σκύλου. Η οστέινη βελόνα είναι ακέραιη. (Εικ. 35) Το τρίτο αντικείμενο είναι ένα σχεδόν ακέραιο οστέινο τέχνηρο από επίμηκες καμπύλο οστό· είναι σωληνοειδές αντικείμενο με μία τυφλή κυκλική οπή στη ράχη του κέντρου της μίας πλευράς. Είναι λειασμένο και φέρει στίλβη στα άκρα του και στο σημείο της οπής¹. Ένα ακόμη αδιάγνωστο οστέινο τέχνηρο και τμήμα

¹ Papayiannis 2016, 227-228, fig. 1-2, 4.

μίας οστέινης βελόνας βρέθηκαν σε στρώματα που έπονται του στρώματος κατοίκησης της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού¹. Η διατάραξη του στρώματος κατοίκησης κατά τη μετέπειτα χρήση του χώρου ως νεκροταφείο και η εύρεση κεραμικής της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. σε όλα τα στρώματα υποδεικνύουν ότι και αυτά τα οστέινα αντικείμενα μπορεί να προέρχονται από το στρώμα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού.

Εικόνα 35: Γκούτσουρα: περίαπτο και οστέινη βελόνα (Papayiannis 2016).

Τέλος, στην εγκατάσταση της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στην Γκούτσουρα βρέθηκαν λίγοι απανθρακωμένοι σπόροι που υποδεικνύουν καλλιέργεια οσπρίων² και αρκετά οστά ζώων. Συνολικά βρέθηκαν 3543 τμήματα οστών ζώων στα οποία παρατηρείται έντονος βαθμός θραύσης. Δε βρέθηκε κανένας ολόκληρος σκελετός ή τμήμα σκελετού. Η φύση των οστών δείχνει ότι είναι απορρίμματα από την προετοιμασία σφαγής και φαγητού, αφού αντιπροσωπεύουν κυρίως ζώα οικονομικής σημασίας για την κοινότητα. Τα περισσότερα οστά δεν ήταν καμένα και μόνο λίγα τμήματα έχουν ίχνη φωτιάς. Σε λίγα

¹ Papayiannis 2016, 228, fig. 3-5.

² Forsén, B. 2011, 7.

τμήματα οστών υπάρχουν σημάδια δαγκώματος δείχνοντας ότι αυτά δόθηκαν ως τροφή στους σκύλους¹.

Από τα οστά το 89,68 % είναι οστά οικόσιτων ζώων και το 10,32 % οστά άγριων ειδών². Στα οστά οικόσιτων ειδών κυριαρχούν οι χοίροι με ποσοστό 45,32 %, ακολουθούν τα αιγοπρόβατα με ποσοστό 33,09 % και τα βοοειδή με 18,71 %³. Η Γκούτσουρα είναι η μόνη θέση όπου την πλειονότητα των οικόσιτων ζώων αποτελούν οι χοίροι⁴. Σημαντική είναι η απουσία κεράτων από αιγοπρόβατα και βοοειδή παρά την ύπαρξη άλλων οστών κρανίου στο υλικό. Αν η απουσία τους δεν οφείλεται στη μη ανεύρεσή τους, είναι πιθανό οι κάτοικοι της θέσης να είχαν είδη χωρίς κέρατα ή να συγκέντρωναν τα κέρατα για την κατασκευή τέχνηργων κάπου αλλού στη θέση ή έξω από αυτήν⁵.

Στα οστά των άγριων ειδών αναγνωρίζονται οστά από ελάφι, κυνοειδή, θηλαστικά, πτηνά, ερπετά και αμφίβια. Τα οστά ελαφιού αφορούν μόνο σε ζαρκάδι⁶. Από τα κυνοειδή αναγνωρίστηκε η κόκκινη αλεπού, ο σκύλος και ο λύκος. Η διαφοροποίηση του οικόσιτου σκύλου από το λύκο είναι δύσκολη, με βάση το μέγεθος, όμως, ο σκύλος αντιπροσωπεύεται από δύο τουλάχιστον τμήματα. Δεν υπάρχουν σημάδια κοπής σε κάποιο από τα κυνοειδή οστά και επομένως δεν υπάρχει καμία ένδειξη ότι τα ζώα καταναλώθηκαν, παρά το γεγονός ότι βρέθηκαν στα απορρίμματα φαγητού⁷. Αναγνωρίστηκαν, ακόμη, οστά καφέ λαγού και σκαντζόχοιρου⁸. Τα οστά πτηνών είναι λίγα και αφορούν σε οστά κουκουβάγιας και αετού. Οστά ψαριών δε βρέθηκαν είτε γιατί δε διατηρήθηκαν λόγω του μικρού μεγέθους τους, είτε δε

¹ Deckwirth 2016, 263-265.

² Deckwirth 2016, 267, fig. 7.

³ Deckwirth 2016, 267-273, fig. 3c.

⁴ Deckwirth 2016, 278, fig. 7.

⁵ Deckwirth 2016, 280.

⁶ Deckwirth 2016, 271, fig. 3d, 5.

⁷ Deckwirth 2016, 274, fig. 3d.

⁸ Deckwirth 2016, 275, fig. 3d, 6.

συγκεντρώθηκαν κατά την ανασκαφή, αφού κατά τη διάρκειά της δε χρησιμοποιήθηκε κόσκινο¹. Τέλος βρέθηκαν και οστά χελώνας χωρίς σημάδια ανθρώπινης κατεργασίας και ένα οστό βατράχου χωρίς σημάδια κοπής².

Το οστεολογικό υλικό από το στρώμα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στην Γκούτσουρα υποδεικνύει μία οικονομία στηριζόμενη ισχυρά στην κτηνοτροφία με τη χρήση όλων των σημαντικών οικόσιτων ζώων (χοίρους και αιγοπρόβατα ακολουθούμενα από βοοειδή). Η ύπαρξη των οστών άγριων ειδών μαρτυρά τη συμπληρωματική λειτουργία στην οικονομία του κυνηγιού ειδών κατάλληλων για τη διατροφή και την εκμετάλλευση της γούνας. Η αλιεία δεν πιστοποιείται από το οστεολογικό υλικό, θεωρείται όμως βέβαιη, τουλάχιστον περιστασιακά, λόγω της εύρεσης του χάλκινου αγκιστρίου. Τα οστά χελώνας, βατράχου και σκαντζόχοιρου είναι πιθανό να έχουν διεισδύσει στο σημείο εύρεσής τους³.

Το σύνολο των ευρημάτων από το στρώμα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στην Γκούτσουρα μαρτυρά την ύπαρξη στο σημείο ενός οικισμού της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. Η επιβίωση των κατοίκων στηριζόταν κατά κύριο λόγο στην κτηνοτροφία και συμπληρωματικά στο κυνήγι και την αλιεία. Η άσκηση γεωργίας στα αγροκτήματα της κοιλάδας πιστοποιείται από την εύρεση των λίγων απανθρακωμένων σπόρων και έμμεσα από τα λίθινα τέχνηρα με στίλβη, τα οποία πιθανώς χρησιμοποιούνταν στη συγκομιδή. Οι κάτοικοι κατασκεύαζαν πήλινα αγγεία για τις ανάγκες τους και χρησιμοποιούσαν για τις εργασίες τους λίθινα και χάλκινα τέχνηρα. Η ύπαρξη των πήλινων

¹ Deckwirth 2016, 275-276, fig. 3a, 3d.

² Deckwirth 2016, 276, fig. 3a, 3d.

³ Deckwirth 2016, 277.

σφονδυλιών και πηνίων μαρτυρά κάποιας μορφής υφαντουργική παραγωγή στη θέση.

6. Τέχνηργα μεταλλοτεχνίας

Ένδεκα χάλκινοι μονόστομοι πελέκεις και μία χάλκινη σμίλη βρέθηκαν σε επτά θέσεις της Ηπείρου και δίνουν έμμεσες πληροφορίες για την ΠΕΧ, κυρίως επειδή τα πολύτιμα αυτά εργαλεία απουσιάζουν από τους λιγοστούς ανεσκαμμένους οικισμούς. Αποτελούν τυχαία ευρήματα χωρίς πληροφορίες για το περιβάλλον προέλευσής τους.

Οι τέσσερεις χάλκινοι μονόστομοι πελέκεις αποτελούν το σύνολο του θησαυρού του Ροδοτοπίου Ιωαννίνων, στο ΒΔ άκρο του λεκανοπεδίου. Οι δύο είναι ακέραιοι και οι δύο θραυσμένοι. Ένας από τους πελέκεις φέρει έξι και δέκα μικρές φυλλόσχημες εγκοπές στις επιφάνειές του, οι οποίες έγιναν με μικρό αιχμηρό εργαλείο. Αποτελούν πιθανότατα εργαστηριακή σήμανση ή διακριτικά του περιφερόμενου τεχνίτη ή ίσως διακοσμητικό θέμα¹. Αυτός ο πέλεκυς είναι το καλύτερα διατηρημένο αντικείμενο από το θησαυρό του Ροδοτοπίου και ο μόνος από τους τέσσερεις που δεν έχει στομωμένη λεπίδα². Ο θησαυρός ανακαλύφθηκε τυχαία και παραδόθηκε το 1951 από κάτοικο της περιοχής στον αρχαιολόγο Σωτήρη Δάκαρη, χωρίς άλλες πληροφορίες για τις ακριβείς συνθήκες εύρεσης³. (Εικ. 36)

Στην περιοχή του Ροδοτοπίου βρέθηκε και η σμίλη. Πρόκειται για χυτή χάλκινη επίπεδη σμίλη. Αποτελεί μεμονωμένο εύρημα από παράδοση του 1955⁴. (Εικ. 36)

¹ Κλείτσας 2013, 35, 50, 52, 108, εικ. 28, 102-109, 194-198. Kleitsas 2019, 19.

² Kleitsas 2019, 28.

³ Κλείτσας 2013, 50.

⁴ Κλείτσας 2013, 123, εικ. 137-138.

Ένας μονόστομος πέλεκυς βρέθηκε στην περιοχή του Λοφίσκου Ιωαννίνων, λίγα χιλιόμετρα νότια του Ροδοτοπίου¹. Δύο πελέκεις βρέθηκαν στην περιοχή του Τερόβου Ιωαννίνων, ο ένας εκ των οποίων είναι σήμερα χαμένος. Ο δεύτερος βρέθηκε στην περιοχή Χάνι Τερόβου και αποτελεί αχρηστευμένο πέλεκυ με φθορές και στομωμένη λεπίδα που μετατράπηκε σε δεύτερη χρήση σε άκμονα. Στη μία επιφάνειά του φέρει έξι φυλλόσχημες εγκοπές στο μέσο και τρεις μικρότερες στο ανώτερο σημείο. Οι εγκοπές αποτελούν ίσως διακόσμηση ή δήλωση της ταυτότητας του ιδιοκτήτη ή του κατασκευαστή². (Εικ. 36)

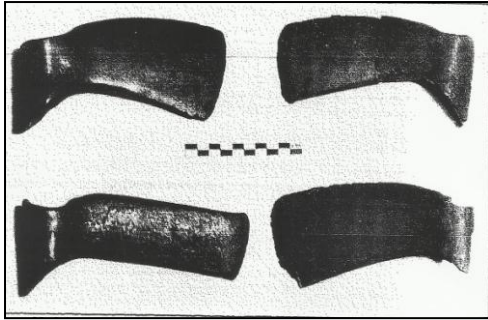
Τέσσερις μονόστομοι πελέκεις προέρχονται από την περιοχή της Άρτας (Πιστιανά, Άρτα, Βλαχέρνα) και το Ζηρό Φιλιππιάδος. Οι τρεις αποτελούν μεμονωμένα ευρήματα που παραδόθηκαν στην Αρχαιολογική Υπηρεσία και ο τέταρτος, από τη Βλαχέρνα, περισυλλέχθηκε από την αρχαιολόγο Π. Καρατζένη στο λόφο του Αγίου Νικολάου Βλαχέρνας το 1994³. (Εικ. 36)

Όλοι οι πελέκεις είναι χάλκινοι χυτοί πελέκεις με κυκλική οπή στείλωσης. Είναι κατασκευασμένοι σε διπλές λίθινες μήτρες. Όλοι σχεδόν έχουν στομωμένη λεπίδα που υποδεικνύει τη χρήση τους σε βαριές εργασίες. Παρουσιάζουν τυπολογική και κατασκευαστική ομοιογένεια η οποία υποδεικνύει καταναλωτική προτίμηση ή ίσως πιθανή τοπική

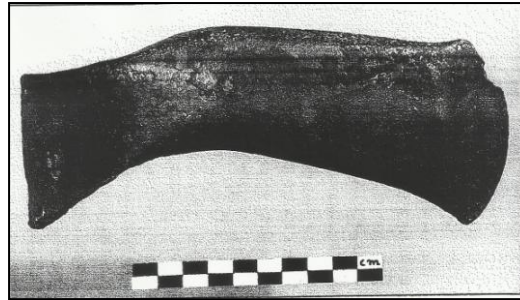
¹ Κλείτσας 2013, 108, εικ. 110-111. Αποτελεί μεμονωμένο αντικείμενο, χωρίς πληροφορίες για τον τρόπο παράδοσής του.

² Κλείτσας 2013, 108, 165, εικ. 112-113, 206-209. Kleitsas 2019, 19-20. Για τον χαμένο σήμερα πέλεκυ δεν υπάρχουν στοιχεία για την προέλευσή του. Ο δεύτερος πέλεκυς αποτελεί αντικείμενο παράδοσης.

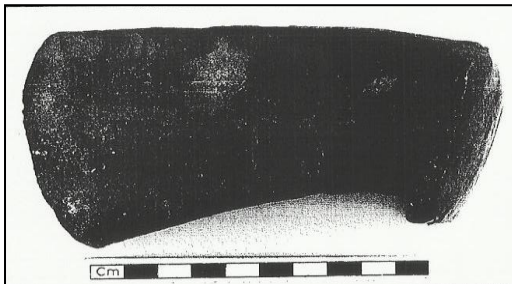
³ Κλείτσας 2013, 109, εικ. 114-121.

Θησαυρός Ροδοτοπίου

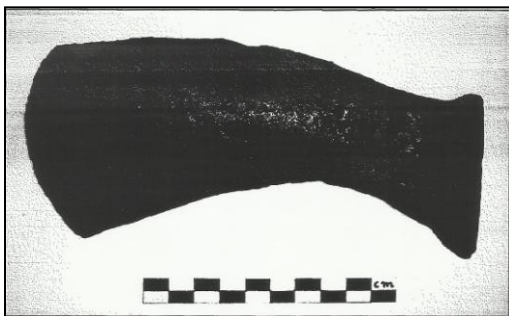
Λοφίσκος Ιωαννίνων

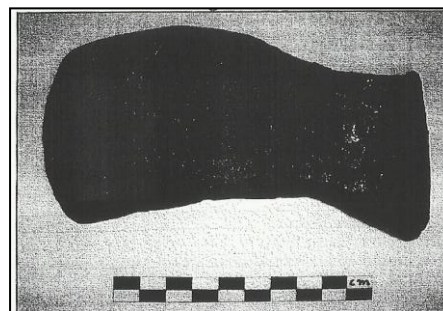
Τέροβο Ιωαννίνων

Πιστιανά Άρτας

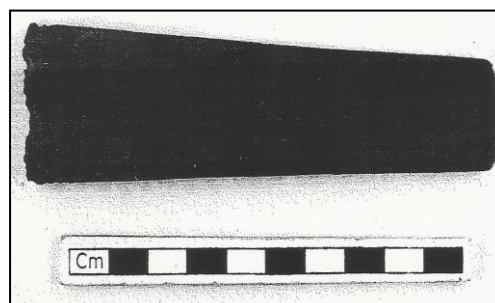
Άρτα

Βλαχέρνα Άρτας

Ζηρός Φιλιππιάδος

Χάλκινη σμίλη από το Ροδοτόπι

Εικόνα 36: Χάλκινοι πελέκεις και σμίλη (Κλείτσας 2013).

παραγωγή¹. Ανήκουν στο βαλκανικό τύπο μονόστομων πελέκεων με τη συμβατική ονομασία Veselinovo². Με βάση τα τυπολογικά χαρακτηριστικά τους, που βρίσκουν παράλληλα σε θέσεις της βόρειας Ελλάδος και των Βαλκανίων, χρονολογούνται στην 3^η χιλιετία π.Χ. Η ένταξή τους στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στηρίζεται και από τις δειγματοληπτικές χημικές αναλύσεις. Τέσσερεις από τους μονόστομους πελέκεις και η σμίλη υποβλήθηκαν σε αναλύσεις χημικής σύστασης. Τα αποτελέσματα των αναλύσεων έδειξαν ότι περιέχουν χαλκό (96-99 %), αρσενικό (0,76-2,55 %) και άλλα στοιχεία σε ποσότητα κάτω του 1 %. Αποτελούν κράμα χαλκού με αρσενικό (αρσενικούχος χαλκός), το οποίο, όπως αναφέρθηκε για τα αναλυμένα αντικείμενα της Γκούτσουρας, είναι το παλαιότερο χρονολογικά κράμα χαλκού και χαρακτηρίζει την 3^η χιλιετία π. Χ.³

Στα ίδια αντικείμενα πραγματοποιήθηκαν και μεταλλογραφικές αναλύσεις και αναλύσεις ισοτόπων μολύβδου. Οι μεταλλογραφικές αναλύσεις έδειξαν ότι αποτελούν προϊόντα ψυχρής σφυρηλάτησης, ενδεικτικό πρώιμης τεχνολογίας⁴. Σύμφωνα με τις αναλύσεις ισοτόπων μολύβδου, οι τρεις από τους πελέκεις και η σμίλη εντάσσονται στο πεδίο χαλκούχων μεταλλευμάτων της Κύθνου και της Βουλγαρίας και ένας πέλεκυς είναι συμβατός με το πεδίο του Λαυρίου⁵.

Οι ένδεκα χάλκινοι πελέκεις και η χάλκινη σμίλη της ΠΕΧ, εργαλεία προερχόμενα από επτά διαφορετικές θέσεις της Ηπείρου, υποδεικνύουν τη δραστηριοποίηση ανθρώπων, αν όχι στο σημείο εύρεσής τους τουλάχιστον στην ευρύτερη περιοχή. Βεβαιώνουν την

¹ Kleitsas 2019, 34.

² Κλείτσας 2013, 108, 110, 165.

³ Κλείτσας 2013, 52, 110, 114, 123, 181, 184, 186, πίν. 7-10, 18. Kleitsas 2019, 31-33.

⁴ Kleitsas 2019, 26.

⁵ Κλείτσας 2013, 184, 186, πίν. 19. Τα πεδία Κύθνου και Λαυρίου μερικώς αλληλοκαλύπτονται.

κατοίκηση της Ηπείρου, όπως και οι θέσεις της ΤΝ και ΠΕΧ στα Δολιανά, την Αγ. Μαρίνα και την Γκούτσουρα.

Η ύπαρξη, όμως, και άλλων θέσεων αυτών των περιόδων πρέπει να θεωρείται βέβαιη. Σε αυτό κατατείνει το γεγονός της εύρεσης αρκετών, μεμονωμένων κυρίως ευρημάτων, σε αρκετές θέσεις της Ηπείρου.

7. Άλλες θέσεις και ευρήματα από την Ήπειρο

Στο λόφο της Καστρίτσας Ιωαννίνων, σε μικρό σπήλαιο που βρίσκεται 20 μ. πάνω από την αποστραγγισμένη σήμερα λιμναία πεδιάδα των Ιωαννίνων, εντοπίστηκαν αγγεία, τα οποία με βάση την τεχνική κατασκευής και τα σχήματά τους χρονολογούνται στην Τελική Νεολιθική¹. Πρόκειται για μονόχρωμα χειροποίητα αγγεία. Οι βαθιές λεκάνες μοιάζουν τυπολογικά με εκείνες από τα Δολιανά, ενώ το σχήμα και η διακόσμηση ενός αμφικωνικού σκεύους βρίσκει παράλληλα στον κύκλο του πολιτισμού Maliq II της ΝΑ Αλβανίας και στον Αφιώνα της Κέρκυρας². Τα αγγεία βρέθηκαν τοποθετημένα κοντά στην είσοδο του σπηλαίου. Επειδή το σπήλαιο είναι μικρό και μάλλον δεν το χρησιμοποιούσαν ως προσωρινό καταυλισμό, πιθανώς στο χώρο του σπηλαίου τοποθετούσαν τροφές για συντήρηση τα μέλη μιας κοινότητας, ο καταυλισμός της οποίας θα βρισκόταν σε κοντινή απόσταση από το σπήλαιο, πιθανώς στα πρανή του λόφου³.

Στη Θεσπρωτία αναφέρεται η εύρεση οστράκων Νεολιθικής και Πρώιμης Εποχής του Χαλκού σε διάφορες θέσεις. Ο Δάκαρης αναφέρει την ύπαρξη Πρωτοελλαδικών οστράκων στις θέσεις Αετός και Σκάλα

¹ Ντούζουγλη 1996, 47. Γιούνη 2008, 35.

² Ντούζουγλη 1996, 118, 251, Εικ. 90.

³ Όστρακα με εμπίεστη και εγχάρακτη διακόσμηση βρέθηκαν και κατά τη διάνοιξη αποστραγγιστικής τάφρου στους Α. πρόποδες του ίδιου λόφου. Τα όστρακα όμως αυτά, βάσει τυπολογικών κριτηρίων, χρονολογούνται στην αρχαιότερη και μέση Νεολιθική. Δε συνοδεύονται από επαρκή στρωματογραφικά δεδομένα. (Δάκαρης 1951, 173-183. Κούγκουλος 1990, 20-24. Γιούνη 2008, 35).

Φιλιατών¹. Στα σπήλαια Σίδερης και Ψάκκας αναφέρονται όστρακα Νεολιθικής περιόδου και Εποχής του Χαλκού μαζί με ανθρώπινα και ζωικά σκελετικά κατάλοιπα. Η κεραμική παρέχει στοιχεία σύγκρισης με την κεραμική από τα Δολιανά². Σε πρόσφατες έρευνες της Εφορείας Αρχαιοτήτων Θεσπρωτίας στον Ξηρόλοφο Δήμου Σουλίου και στην περιοχή του Νέου Λιμένα στο Λαδοχώρι Ηγουμενίτσας ανασκάφηκαν τύμβοι της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Κατά την ανασκαφή βρέθηκε και χειροποίητη κεραμική, στην οποία παρατηρείται εγχάρακτη και πλαστική διακόσμηση. Θεωρείται ότι οι ταφικές κατασκευές της ύστερης Χαλκοκρατίας διατάραξαν εγκατάσταση της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, όπως συνέβη και στην Γκούτσουρα³. Κεραμική και λιθοτεχνία που παρουσιάζουν ομοιότητες με τα Δολιανά βρέθηκε στη θέση Κανάλι, κοντά στη Δράμηση, κατά την επιφανειακή έρευνα στη λεκάνη του Μέσου Καλαμά που διενεργεί το τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών με τη συνεργασία της Εφορείας Αρχαιοτήτων Θεσπρωτίας. Τα στοιχεία δεν αποκλείουν τη χρονολόγηση του υλικού στον ορίζοντα των Δολιανών, στη μετάβαση δηλαδή από την Τελική Νεολιθική στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού⁴. Η λιθοτεχνία από τον Πύργο Ραγίου υποδεικνύει ένα χρονικό ορίζοντα από την Τελική Νεολιθική/ Πρώιμη Εποχή του Χαλκού έως την Ύστερη Εποχή του Χαλκού και παρουσιάζει ορισμένες ομοιότητες με τη λιθοτεχνία από την Γκούτσουρα. Η έλλειψη όμως καθαρής στρωματογραφίας και ερευνών για άλλες κατηγορίες κινητών ευρημάτων δεν επιτρέπει σαφέστερη χρονολόγηση⁵.

¹ Δάκαρης 1972, 66, 153. Βλαχοπούλου-Οικονόμου 2003, 126, 181. Παπαδόπουλος και Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2003, 10. Λάζαρη 2004, 162.

² Βλαχοπούλου-Οικονόμου 2003, 179, 190. Πάλλη 2004, 130-131.

³ Λάζαρη 2017 (υπό έκδοση).

⁴ Κουρτέση-Φιλιππάκη κ.ά. 2019, 12-14.

⁵ Πάλλη 2019, 64-66.

Σε πολλές περιοχές της Ηπείρου έχουν βρεθεί, τις περισσότερες φορές τυχαία, όστρακα χειροποίητων προϊστορικών αγγείων, τα οποία δε χρονολογούνται σε συγκεκριμένη περίοδο της Εποχής του Χαλκού. Είναι πιθανό κάποια από αυτά να ανήκουν στις πρώιμες περιόδους της Εποχής του Χαλκού. Ενδεικτικά αναφέρω όστρακα αγγείων προϊστορικών χρόνων από την Κόνιτσα, το Μαζαράκι και το Κουτσελιό Ιωαννίνων (στο παλιό χάνι του χωριού)¹ και όστρακα χειροποίητων αγγείων από το Θέμελο Πρέβεζας².

8. Σύνθεση δεδομένων

Οι τρεις βεβαιωμένες θέσεις της ΤΝ και ΠΕΧ στην Ήπειρο, που εξετάστηκαν στην ανά χείρας εργασία, βρίσκονται στο εσωτερικό της Ηπείρου, μακριά από τις παράκτιες περιοχές και σε απόσταση μεταξύ τους. (Χάρτης 8) Παρουσιάζουν, όμως, κοινά χαρακτηριστικά όσον αφορά στις οικιστικές επιλογές, την οικονομία και τις επαφές με άλλες περιοχές.

Βρίσκονται σε ημιορεινές περιοχές, σε κοιλάδες που ανοίγονται μεταξύ των ορεινών όγκων. Είναι υπαίθριες εγκαταστάσεις στο τέλος του πρανούς ενός λόφου για την αποφυγή της υγρασίας. Παρά το γεγονός ότι στην Αγ. Μαρίνα και στα Δολιανά βρέθηκαν ευρήματα και στο επίπεδο τμήμα μπροστά από το λόφο, φαίνεται ότι τα σημεία αυτά κατά την περίοδο των οικισμών αποτελούσαν το τέλος του πρανούς του λόφου, το οποίο με συνεχείς αποθέσεις επιχώθηκε και αποτελεί σήμερα επίπεδο σχεδόν τμήμα μπροστά από το λόφο. Αυτός είναι ο λόγος που τα ευρήματα των θέσεων αυτών βρέθηκαν σε μεγάλο βάθος από τη σημερινή επιφάνεια. Πολύ κοντά στις θέσεις υπήρχε άφθονο

¹ Ανδρέου 1994, 238-239, Εικ. 17. Βλαχοπούλου-Οικονόμου 2003, 89.

² Ανδρέου 1994, 242, Εικ. 27-28.

αποτελούσαν τους κύριους παράγοντες επιλογής της θέσης για την ίδρυση των οικισμών. Οι οικίες είχαν τη μορφή καλυβών με λίθινα θεμέλια και ανωδομή από φθαρτά υλικά, όπως φαίνεται από τα Δολιανά και την Αγ. Μαρίνα, όπου αποκαλύφθηκαν λείψανα κατασκευών, καθώς και την εύρεση μαζών πηλού σε όλες τις θέσεις. Η φθαρτότητα των υλικών υποδεικνύει τον ημιμόνιμο χαρακτήρα των οικισμών¹. Η έλλειψη μεγάλων εύφορων πεδιάδων δεν επέτρεπε τη μόνιμη εγκατάσταση και επέβαλε τη μετακίνηση για την ανεύρεση του κατάλληλου μέρους για κατοίκηση. Έτσι, απουσιάζουν από την Ήπειρο οι μαγούλες και τούμπες επάλληλων οικιστικών φάσεων μέσα στους αιώνες, όπως τις γνωρίζουμε από τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία.

Η οικονομία των ΤΝ / ΠΕΧ οικισμών της Ηπείρου στηριζόταν κατά κύριο λόγο στην κτηνοτροφία. Αυτό μαρτυρείται από την εύρεση πολλών οστών, η πλειονότητα των οποίων προέρχεται από εξημερωμένα ζώα. Η μεικτή σύνθεση των ζώων παρείχε μεγάλη ποικιλία πρωτευνόντων και δευτερευόντων προϊόντων και ταυτόχρονα μείωνε τις πιθανότητες έλλειψης τροφής σε περίπτωση δυσμενών φυσικών φαινομένων². Η εύρεση οστών άγριων ζώων, πτηνών και ψαριών καθώς και η εύρεση ενός χάλκινου αγκιστρίου στην Γκούτσουρα μαρτυρούν πως το κυνήγι και η αλιεία λειτουργούσαν συμπληρωματικά στην οικονομία. Το κυνήγι συμπλήρωνε τη διατροφή και πρόσφερε προστασία για τα ζώα και εκμετάλλευση προϊόντων, όπως η γούνα και το δέρμα. Η αλιεία ασκούταν, τουλάχιστον περιστασιακά, στις κοντινές υδάτινες πηγές, λίμνες και ποταμούς³. Η

¹ Andreou, Fotiadis και Kotsakis 1996, 594.

² Deckwirth 2016, 280.

³ Η επιβίωση από την κτηνοτροφία με τη συμπλήρωση από άγρια ζώα μαρτυρείται και από άλλες θέσεις, όπως Άργισσα Μαγούλα, Πευκάκια Μαγούλα και Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου στη Θεσσαλία, Καστανάς και Πεντάπολη στη Μακεδονία, Υλίκη

εύρεση σπόρων μονόκοκκου σιταριού και οσπρίων υποδεικνύει την άσκηση μικρής κλίμακας καλλιέργειας στις εκτάσεις πέριξ των λόφων των οικισμών. Για την άσκηση των παραγωγικών διαδικασιών κατασκεύαζαν εργαλεία από τοπικό πυριτόλιθο¹.

Η πλούσια κεραμική που βρέθηκε υποδεικνύει την παραγωγή αγγείων. Τα περισσότερα αγγεία που παρήγαν σχετίζονταν με την αποθήκευση, την παρασκευή και την κατανάλωση της τροφής. Μεγάλα χονδρότοιχα πιθοειδή αγγεία προορίζονταν για την αποθήκευση της τροφής και την παρασκευή της στη φωτιά. Μικρού και μεσαίου μεγέθους αγγεία, με πιο επιμελημένη κατασκευή, προορίζονταν για την κατανάλωση φαγητών και ποτών, όπως οι φιάλες και τα κοχλιάρια². Δεν έλειπαν όμως και αγγεία επίδειξης ή γοήτρου, όπως τα αγγεία «τύπου Μπρατισλάβα» από τα Δολιανά. Στην παραγωγή των αγγείων συχνά διαφαίνονται επιδράσεις από περιοχές εκτός Ηπείρου.

Τα πήλινα σφονδύλια και το πηνίο που βρέθηκαν υποδεικνύουν την παραγωγή υφάσματος με πρώτη ύλη πιθανώς το μαλλί των αιγοπροβάτων ή φυτικές ίνες όπως το λινάρι. Τα σφονδύλια μαρτυρούν την παραγωγή νήματος με τη διαδικασία του γνεσίματος. Αποτελούσαν βάρη που ενσωματώνονταν στην άτρακτο (αδράχτι), για να ενισχυθεί και να επιμηκυνθεί η περιστροφική της κίνηση³. Τα πηνία θεωρούνται ότι ήταν σαΐτες που διευκόλυναν το πέρασμα του νήματος

στην Αχαΐα. Όλα τα μεγάλα οικόσιτα ζώα αντιπροσωπεύονται στις θέσεις, αλλά με διαφορετική συχνότητα και διαφορετική επομένως εκμετάλλευση (Deckwirth 2016, 277).

¹ Οι παρατηρήσεις αυτές αναφέρονται κυρίως στα Δολιανά και την Γκούτσουρα από όπου τα ζωικά και φυτικά κατάλοιπα έχουν μελετηθεί. Στην Αγία Μαρίνα τα λίγα οστά ζώων και ένας σπόρος δεν έχουν μελετηθεί ακόμη. Στην Αγία Μαρίνα δε βρέθηκαν λίθινα εργαλεία, πιθανώς λόγω του περιορισμένου χώρου της ανασκαφής.

² Tartaron 2004, 71-79.

³ Γαβαλάς 2014, 15-16.

στον οριζόντιο αργαλειό. Η ύπαρξη οριζόντιου αργαλειού στην Γκούτσουρα στηρίζεται από την παρουσία του πήλινου πηνίου¹.

Οι οικισμοί, λοιπόν, στα Δολιανά Ιωαννίνων, στην Αγ. Μαρίνα Πεδινής Ιωαννίνων και στην Γκούτσουρα Παραμυθιάς ήταν ημιμόνιμες εγκαταστάσεις. Η μικτή γεωργοκτηνοτροφική οικονομία, όπως αυτή αποτυπώνεται στα ευρήματα, δεν τους παρείχε αυτάρκεια και έτσι, μέσω ενός πλαισίου μετακινήσεων, σχέσεων και ανταλλαγών οι κοινότητες αυτές κάλυπταν τις ελλείψεις τους². Οι μετακινήσεις αυτές δεν πραγματοποιούνταν σύμφωνα με το μοντέλο των νομάδων κτηνοτρόφων, το οποίο αντιπροσωπεύεται στην Ήπειρο από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού και εξής³. Οι επαφές και οι ανταλλαγές αποτυπώνονται στα υλικά κατάλοιπά τους, όπως η κεραμική, θα λειτουργούσαν, όμως, στο ευρύτερο πολιτισμικό επίπεδο.

¹ Papayiannis 2016, 238-239.

² Κωτσάκης 1996, 168-170.

³ Andreou, Fotiadis και Kotsakis 1996, 594. Halstead 1996, 63-64, 70.

9. Τεκμήρια επικοινωνίας και επαφών

Τα ευρήματα της ΤΝ και της ΠΕΧ από την Ήπειρο δείχνουν σημαντικές επαφές των εν λόγω κοινοτήτων / οικισμών με άλλους πληθυσμούς μέσα από ένα δίκτυο επικοινωνίας που καταλάμβανε μία μεγάλη περιοχή εκτός Ηπείρου.

Οι επικοινωνίες και οι επαφές με άλλες κοινότητες και οι αλληλεπιδράσεις με αυτές διαφαίνονται καλύτερα μέσα από την κεραμική των θέσεων και τους σημαντικούς χάλκινους πελέκεις που βρέθηκαν σε θέσεις της Ηπείρου.

9.1. Επιδράσεις στην κεραμική των οικιστικών θέσεων

Η κεραμική αποτελεί το πιο κοινό αρχαιολογικό εύρημα στις επιφανειακές έρευνες και στις ανασκαφές στην Ελλάδα και γενικότερα. Πληθώρα μελετών έχει δημοσιευθεί για την κεραμική δίνοντας πολλές πληροφορίες για το παρελθόν σχετικά με τη χρονολόγηση, την κατασκευαστική τεχνολογία, το εμπόριο και την καθημερινή ζωή¹. Είναι εφικτός έτσι ο παραλληλισμός της κεραμικής από διαφορετικές θέσεις και η κατανόηση κοινών στοιχείων σε αυτή που υποδεικνύουν επαφές και ανταλλαγές. Η σύγκριση της κεραμικής από τις θέσεις της Ηπείρου με την κεραμική άλλων περιοχών παρέχει πολλά στοιχεία στον τομέα αυτό.

9.1.1. Η κεραμική από τα Δολιανά Ιωαννίνων

Στην κεραμική από τα Δολιανά χαρακτηριστικά αγγεία που δείχνουν σαφείς επιρροές από περιοχές βόρεια της θέσης είναι τα αγγεία «τύπου Μπρατισλάβα». Πρόκειται για λίγα όστρακα ρηχών μελανόχρωμων φιαλών που φέρουν εγχάρακτη σπειροειδή διακόσμηση στην εξωτερική επιφάνεια, ενίοτε γεμισμένη με λευκή

¹ Papaioannou 2004, 59.

ουσία¹. (Εικ. 5) Σύμφωνα με την ανασκαφέα Α. Ντούζουγλη, η κεραμική αυτή στα Δολιανά αναπτύχθηκε από τη συνάφεια με πολιτισμούς της ΝΑ Αλβανίας (Maliq II b, Tren I)².

Τα αγγεία «τύπου Μπρατισλάβα» έχουν ευρεία διάδοση στην Κεντρική και ΝΑ Ευρώπη κατά την 4^η χιλιετία π.Χ³. (Εικ. 37)

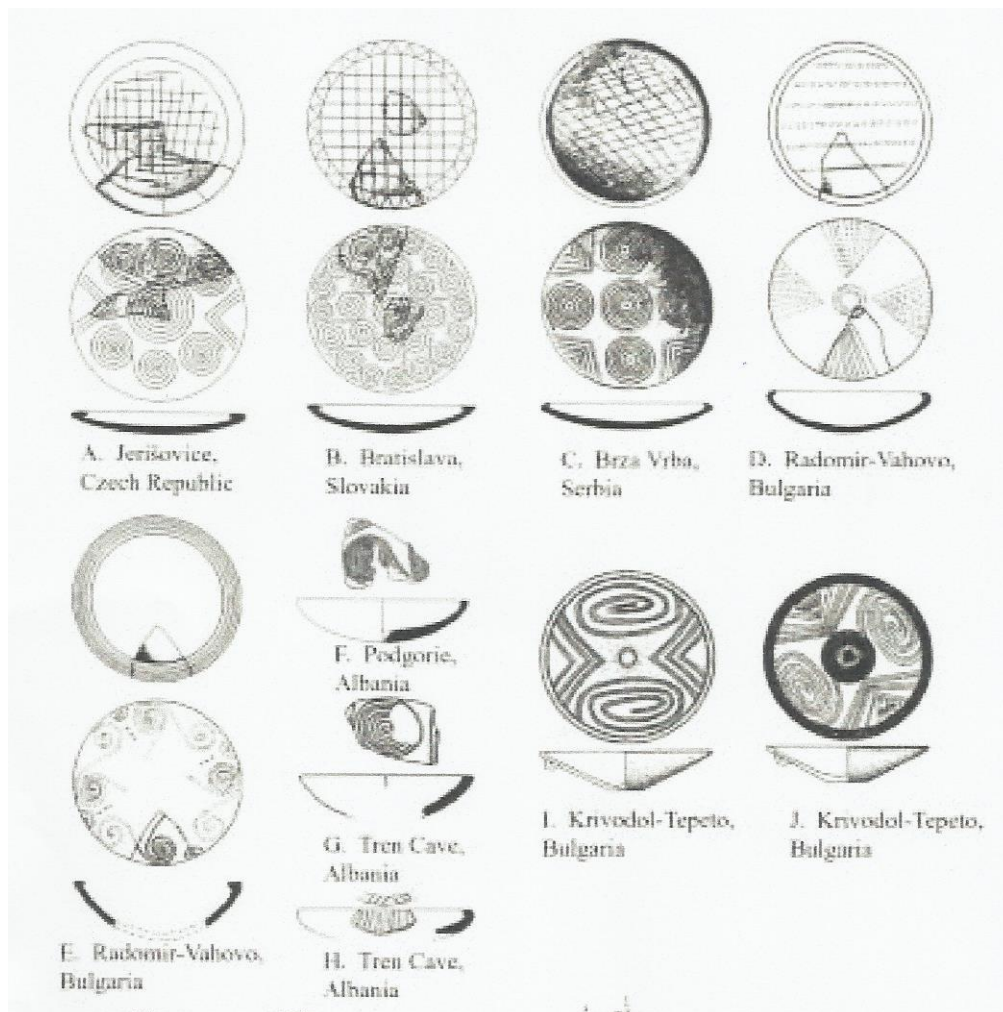
Εικόνα 37: Διασπορά των αγγείων «τύπου Μπρατισλάβα» (Coleman 2011).

¹ Ντούζουγλη 1996, 118. Douzougli και Zachos 2002, 127, 131, fig. 10 (4-5), 11 (1-2). Γιούνη 2008, 39.

² Ντούζουγλη 1996, 118.

³ Γιούνη 2008, 39. Coleman 2011, 27, fig. 7.

Είναι ρηχές φιάλες με επίπεδες ή στρογγυλές βάσεις και εγχάρακτη διακόσμηση στην εξωτερική επιφάνειά τους. Η διακόσμηση περιλαμβάνει δικτυωτά σχέδια, σπείρες, ομόκεντρους κύκλους, μοτίβα σε σχήμα V με πολλαπλές γραμμές, κλιμακωτά μοτίβα σε ζώνες ή ταινίες. Οι σπείρες και οι ομόκεντροι κύκλοι συχνά ορίζονται εξωτερικά με τελείες ή ακτινωτά μοτίβα¹. (Εικ. 38)

Εικόνα 38: Διακοσμητικά μοτίβα των αγγείων «τύπου Μπρατισλάβα» (Coleman 2011).

Λόγω της περίτεχνης διακόσμησής τους, μέσα στο σύνολο της απλής κεραμικής, θεωρούνται ότι αποτελούσαν αντικείμενα κοινωνικού

¹ Coleman 2011, 27, fig. 5, 6 (A-J).

γοήτρου ή πλούτου¹ ή τελετουργικά αγγεία που επιδεικνύονταν σε μεγαλύτερο αριθμό ανθρώπων και γι' αυτό η διακόσμηση ήταν στο εξωτερικό / ορατό τοίχωμα του αγγείου². Τα μοτίβα και η σύνταξη της διακόσμησής τους βρίσκουν γενικά παράλληλα στην εγχάρακτη διακόσμηση φιαλών της ΤΝ στη βόρεια Ελλάδα και τα Βαλκάνια, ενώ τα εγχάρακτα και «τηγανόσχημα» αγγεία της ΠΕΧ από το νεκροταφείο στο Τσέπι Μαραθώνος, το Μαρκόπουλο Αττικής και τη Νάξο αποτελούν πιθανώς υστερότερη εκδοχή του ίδιου τύπου³.

Στον ελλαδικό χώρο, εκτός των Δολιανών, αγγεία «τύπου Μπρατισλάβα» έχουν βρεθεί σε τρεις θέσεις στη Θεσσαλία, στην Πετρομαγούλα κοντά στο Βόλο, στις Μικροθήβες στην πεδιάδα του Αλμυρού δυτικά του Βόλου και στη Ράχη Παναγιάς κοντά στο Δομοκό στη νότια Θεσσαλία⁴. (Εικ. 37 και 39) Από προκαταρκτικές αναφορές για την Πετρομαγούλα γνωρίζουμε ότι βρέθηκαν δύο ξεχωριστά στρώματα, της ΤΝ στο οποίο βρέθηκαν και τα αγγεία αυτά και της ΠΕΧ⁵. Στις Μικροθήβες διατηρούνται υπολείμματα από μία μόνο προϊστορική περίοδο σε στρώμα πάχους 0,20 μ. Σε αυτό βρέθηκαν τέσσερα μικρά σχετικά και στενά κτήρια με ορθογώνια κάτοψη, η ανωδομή των οποίων ήταν από φθαρτά υλικά. Το εσωτερικό τους ήταν χωρισμένο και περιείχε πήλινες και λίθινες κατασκευές για τις οικιακές ανάγκες. Το στρώμα, με βάση τις ραδιοχρονολογήσεις, την τυπολογία της κεραμικής και τα παράλληλα της κεραμικής από την Πετρομαγούλα και τα Δολιανά, χρονολογείται στα μέσα της 4^{ης} χιλιετίας π.Χ., από το 3670 π.Χ. έως το 3380 π.Χ.⁶ Η θέση του οικισμού

¹ Γιούνη 2008, 39.

² Coleman 2011, 27.

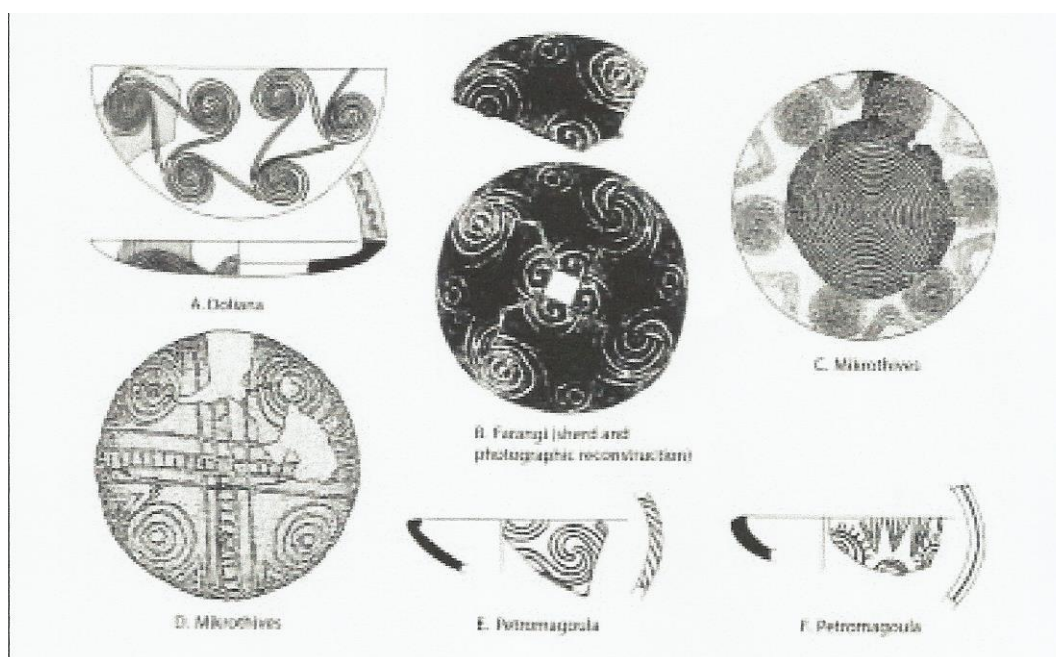
³ Coleman 2011, 27-28, fig. 8-9.

⁴ Coleman 2011, 25. Coleman και Facorellis 2018, 39. Adrymi-Sismani 2007, 75-76, pl. XIII (a-d).

⁵ Coleman 2011, 26.

⁶ Adrymi-Sismani 2007, 73-74, 77-78, pl. XI. Coleman 2011, 26.

των Μικροθηβών βρίσκεται σε πέραςμα που συνδέει τη νότια με τη βόρεια Ελλάδα και τα Βαλκάνια¹. Για τη Ράχη Παναγιάς αναφέρεται ότι είχε συνεχή κατοίκηση σε όλες τις προϊστορικές περιόδους, αλλά είναι λίγο γνωστή από σύντομη αναφορά². Και οι τέσσερις ανασκαφικά βεβαιωμένες θέσεις με την κεραμική «τύπου Μπρατισλάβα» χρονολογούνται από τα μέσα σχεδόν της 4^{ης} χιλιετίας π.Χ. και στο δεύτερο μισό της. Ο Coleman τις ονομάζει «ομάδα Πετρομαγούλα-Δολιανά», για να δείξει τη συνοχή του πολιτισμικού υλικού τους και τα όριά του σε Ανατολή και Δύση από τη μέχρι τώρα γνωστή κατανομή του. Θεωρεί ότι οι θέσεις αυτές καλύπτουν το δεύτερο τμήμα του κενού στην κατοίκηση της 4^{ης} χιλιετίας π.Χ.³

Εικόνα 39: Αγγεία «τύπου Μπρατισλάβα» από τον ελλαδικό χώρο (Coleman 2011).

Επιπλέον αναφορές για εύρεση όμοιων αγγείων στον ελλαδικό χώρο προέρχονται από την Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου στη δυτική Θεσσαλία,

¹ Adrymi-Sismani 2007, 73. Ζάχος 2010, 84, 87.

² Coleman 2011, 25-26.

³ Coleman 2011, 25. Coleman και Facorellis 2018, 39.

χωρίς όμως διαθέσιμες πληροφορίες, από επιφανειακά ευρήματα στη Βουλοκαλίβα στην πεδιάδα του Αλμυρού και στο φαράγγι της Μεσσιανής στη λεκάνη του Αλιάκμονα στη δυτική Μακεδονία, και από επιφανειακά ευρήματα και μικρή δοκιμαστική τομή στην Πύρασο στη Νέα Αγχίαλο δυτικά του Βόλου¹.

Η εύρεση των αγγείων «τύπου Μπρατισλάβα» στον ελλαδικό χώρο περιορίζεται κυρίως στη Θεσσαλία, όπου έχει βρεθεί σε τρεις θέσεις και σε επιφανειακά ευρήματα, στην Ήπειρο μόνο από τα Δολιανά και στη Δ. Μακεδονία από επιφανειακά ευρήματα. Τα πλησιέστερα χωροταξικά παράλληλα των αγγείων αυτών από τα Δολιανά βρίσκονται εκτός ελλαδικού χώρου, στις θέσεις Maliq και Tren της ΝΑ Αλβανίας.

Το Maliq βρίσκεται στην περιφέρεια της Κορυτσάς στη ΝΑ Αλβανία, σε οροπέδιο με μέσο υψόμετρο 850 μ. (Εικ. 40) Ο προϊστορικός οικισμός στο Maliq χρονολογείται από την Ύστερη Νεολιθική περίοδο έως το τέλος της Εποχής του Χαλκού. Οι ανασκαφές που έγιναν στον οικισμό κατά τις δεκαετίες 1960 και 1970 οδήγησαν στο χρονολογικό διαχωρισμό του σε δέκα φάσεις (Maliq I-Maliq III_d). Οι φάσεις Maliq IIa και IIb χρονολογούνται στη Χαλκολιθική περίοδο και η φάση Maliq IIb χρονικά ταυτίζεται με τον οικισμό στα Δολιανά². Στα στρώματα της φάσης Maliq II, εκτός από τα λίθινα εργαλεία που παραμένουν στη Νεολιθική παράδοση, βρέθηκαν και πολλά χάλκινα αντικείμενα (μονόστομοι και αμφίστομοι πελέκει, σμίλες, μαχαίρια, αγκίστρια), που φανερώνουν μεταλλουργικές εργασίες και καλή γνώση της χαλκοτεχνίας. Μερικά από τα αντικείμενα αυτά βρίσκουν παράλληλα σε σύγχρονους ή κοντινούς χρονικά πολιτισμούς των Βαλκανίων

¹ Coleman 2011, 24-25.

² Prendi 1966, 255-256, fig. 1 (a-d). Andrea 1984, 114, fig. 1.

(Karanovo VI, Gumelnitza, Salcutsa, Vinča, Pločnic)¹. Στην κεραμική της φάσης Maliq IIa υπάρχουν ρηχές φιάλες με εγχάρακτη διακόσμηση, μερικές φορές τονισμένη με λευκή ή ερυθρή ουσία. Η διακόσμηση αποτελείται από σπείρες, γεωμετρικά σχήματα, σταυρούς και σχηματικούς βλαστούς². Στη φάση Maliq IIb τα αγγεία αυτά απουσιάζουν. Στη φάση Maliq IIb βρέθηκε όστρακο διακοσμημένο με την τεχνική γραφίτη, το οποίο φανερώνει επαφές με τους πολιτισμούς των ανατολικών Βαλκανίων, όπου η διακόσμηση αυτή είναι διαδεδομένη³.

Ο οικισμός Tren βρίσκεται στην περιφέρεια Κορυτσάς, κοντά στις όχθες της λίμνης Μικρή Πρέσπα, σε κοντινή σχετικά απόσταση από το Maliq. (Εικ. 40) Η χρήση του χρονολογείται από την Ύστερη Χαλκολιθική έως τη Μεσαιωνική εποχή, με έξι διακριτές φάσεις κατοίκησης (Tren I-Tren VI)⁴. Η φάση Tren I της ύστερης Χαλκολιθικής συμπίπτει χρονικά με τη φάση κατοίκησης του οικισμού στα Δολιανά. Η κεραμική από τη φάση Tren I παρουσιάζει ομοιότητες με την κεραμική από τη φάση Maliq II. Σε αυτήν υπάρχουν και φιάλες «τύπου Μπρατισλάβα» με εγχάρακτη διακόσμηση στην εξωτερική επιφάνεια⁵.

Εκτός από τους οικισμούς στο Maliq και στο Tren, και σε άλλες θέσεις της Αλβανίας έχουν βρεθεί οικισμοί με φάσεις που χρονολογούνται στη Χαλκολιθική περίοδο. (Εικ. 40) Στη νότια Αλβανία ο οικισμός Burimas (Burimas II) στην περιφέρεια Κορυτσάς⁶, οι οικισμοί Kamnik (Kamnik II) και Bënja (Bënja I) στην περιφέρεια Πρεμετής⁷, ο οικισμός

¹ Guilaine και Prendi 1991, 575.

² Prendi 1966, 258-259, taf. VII. Guilaine και Prendi 1991, 575, fig. 2 (1, 11). Korkuti 1995, 216-219, taf. LXXX (14), 96 (15), 98 (13-15).

³ Prendi 1966, 261-263. Guilaine και Prendi 1991, 575.

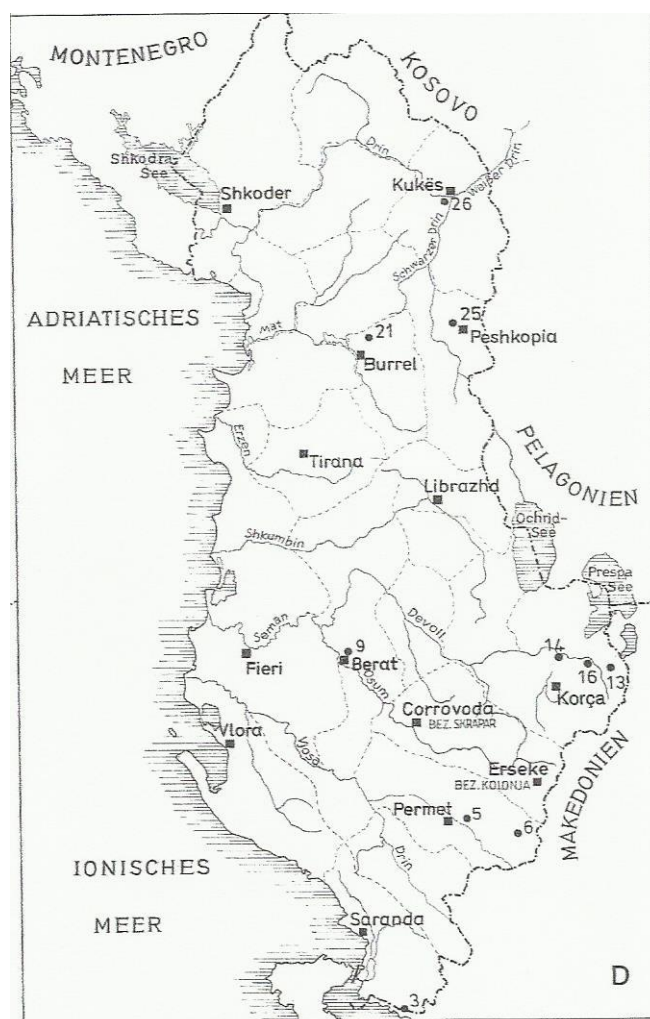
⁴ Korkuti 1971, 46.

⁵ Korkuti 1971, 46, tab. IV. Korkuti 1995, 223-225, taf. 101 (15).

⁶ Korkuti 1995, 203-215.

⁷ Korkuti 1995, 221-223, 229-236.

Katundas (Katundas IV), στην περιφέρεια Μπεράτι¹ και ο οικισμός Konispol (Konispol III) στην περιφέρεια Αγίων Σαράντα². Στη βορειοανατολική Αλβανία οι οικισμοί Nezir (Nezir III) στην περιφέρεια Burrel, Gradec (Gradec I) στην περιφέρεια Peshkopia και ο οικισμός Dajç στην περιφέρεια Kukës³. Στους οικισμούς αυτούς όμως δεν αναφέρονται αγγεία «τύπου Μπρατισλάβα»⁴. Έτσι, τα αγγεία αυτά στην περιοχή της Αλβανίας περιορίζονται στο ΝΑ τμήμα της μόνο.

Εικόνα 40: Θέσεις Χαλκολιθικής περιόδου στην Αλβανία. 5 Bënja, 6 Kamnik, 9 Katundas, 13 Tren, 14 Maliq, 16 Burimas, 21 Nezir, 25 Gradec, 26 Kolsh (Korkuti 1995).

¹ Korkuti 1995, 226-229.

² Korkuti 1995, 236.

³ Korkuti 1995, 236-247.

⁴ Μόνο στον οικισμό Nezir πιθανώς αναγνωρίζονται όστρακα βάσεων με εγχάρακτη διακόσμηση στην εξωτερική επιφάνεια. Korkuti 1995, taf. 116 (14, 18-19).

Κατά τη Χαλκολιθική περίοδο στην Αλβανία παρατηρείται πολιτισμική ομοιογένεια παρά τα κατά τόπους ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Παρατηρούνται επίσης επαφές και αλληλεπιδράσεις κυρίως με τα δυτικά Βαλκάνια, τη Μακεδονία και τη Θεσσαλία¹. Στις θέσεις αλληλεπίδρασης τώρα προστίθεται και η Ήπειρος, όπως φαίνεται από τα αγγεία τύπου Μπρατισλάβα που βρέθηκαν στα Δολιανά.

Η ύπαρξη των αγγείων «τύπου Μπρατισλάβα» στον οικισμό των Δολιανών προήλθε μέσα από επαφές με τους πληθυσμούς των οικισμών Maliq και Tren στην περιφέρεια της Κορυτσάς. Η περιοχή της Κορυτσάς βρίσκεται σε μικρή σχετικά απόσταση, στα ΒΑ της κοιλάδας των Δολιανών. Η πρόσβαση σε αυτήν ήταν εύκολη μέσω των διόδων που ανοίγονται μεταξύ των οροσειρών. Οι κάτοικοι των δύο περιοχών μπορούσαν εύκολα να μετακινούνται στον άξονα Β – Ν μέσα από την κοιλάδα της Πρεμετής και τις όχθες του ποταμού Αώου. Δύσκολα θα μπορούσαν τα αγγεία να έχουν προέλθει στα Δολιανά μέσα από επαφές των κατοίκων με τις θεσσαλικές θέσεις, όπου έχουν βρεθεί αντίστοιχα αγγεία. Οι υψηλές οροσειρές του Γράμμου, του Σμόλικα και της Τύμφης καθιστούσαν τις μετακινήσεις από δυτικά προς ανατολικά δύσκολες. Και στις θεσσαλικές θέσεις τα αγγεία «τύπου Μπρατισλάβα» έχουν προφανώς προέλθει μέσα από μετακινήσεις των κατοίκων τους προς τα βόρεια και επαφές με πληθυσμούς στην περιοχή της δυτικής Μακεδονίας, όπου έχουν εντοπιστεί επιφανειακά όστρακα ίδιων αγγείων στη λεκάνη του Αλιάκμονα.

¹ Korkuti 1995, 250-252.

9.1.2. Η κεραμική από την Γκούτσουρα Παραμυθιάς

Η κεραμική από την Γκούτσουρα βρίσκει τα κύρια παράλληλά της στα βορειοδυτικά, στο νησί της Κέρκυρας. Στη θέση Αλμυρός Περίθιας, της βόρειας Κέρκυρας, ανασκάφηκαν κατά το 2005 δύο τύμβοι. Πρόκειται για δύο διαδοχικές ταφικές κατασκευές που υψώθηκαν στο ίδιο σημείο σε δύο διαφορετικές στιγμές. Στον μικρότερο και αρχαιότερο τύμβο βρέθηκε ένας κιβωτιόσχημος τάφος που περιείχε τα οστά μικρού παιδιού χωρίς κτερίσματα. Έξω από τον περίβολο βρέθηκε ένας λακκοειδής τάφος με τα οστά ενήλικου ατόμου και ζώου και κυκλική πήλινη κατασκευή που ήταν ίσως σημείο καύσης ή χώρος τελετουργίας. Ο πρώτος τύμβος σε δεύτερη φάση καλύφθηκε με χώμα και ένας δεύτερος, μεγαλύτερος ταφικός περίβολος κατασκευάστηκε. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν δύο πίθοι σε οριζόντια θέση, με λίθινη πλάκα στο στόμιο. Δεν περιείχαν οστά, αποτελούσαν όμως ταφικά αγγεία με ταφές καύσης, όπως συνηθιζόταν σε οργανωμένα νεκροταφεία από το τέλος της Νεολιθικής. Έξω από τον περίβολο βρέθηκε κιβωτιόσχημος τάφος χωρίς κτερίσματα. Τα ευρήματα της ανασκαφής αφορούν σε κεραμική, πήλινα σφονδύλια και λίθινα τέχνηρα. Οι τύμβοι αυτοί αποτελούν τα μοναδικά παραδείγματα τύμβων στην Κέρκυρα¹.

Η κεραμική από τον πρώτο-αρχαιότερο τύμβο χρονολογείται στο δεύτερο μισό της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. και περιλαμβάνει όστρακα αγγείων με εγχάρακτη και εμπίεστη διακόσμηση και όστρακα χονδρότοιχων αγγείων με πλαστικές ταινίες στις οποίες υπάρχουν εμπίεστες κοιλότητες². Παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με την κεραμική από την Γκούτσουρα. Ομοιότητες στην κεραμική των δύο θέσεων φαίνονται στην εμπίεστη διακόσμηση. Τα αποτυπώματα με τα νύχια και τα

¹ Metallinou 2017, 363-365, pl. CXXV, CXXVI a.

² Metallinou 2017, 365-366, pl. CXXVI b-d, CXXVII a-b.

σφηνοειδή αποτυπώματα με κλαδί ή άχυρο είναι ακριβώς ίδια¹. Η εμπίεστη αυτή κεραμική (κεραμική impresso) εμφανίζεται κατά τη διάρκεια όλης της Νεολιθικής Εποχής και η εύρεσή της στην Γκούτσουρα και στον Αλμυρό δείχνει καθαρά ότι συνεχίζει και στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού². Έχει βρεθεί και σε άλλες θέσεις στην Κέρκυρα και γενικότερα στα νησιά του Ιονίου. Βρέθηκε στο Σιδάρι της Κέρκυρας και τοποθετείται χρονολογικά στη Μέση Νεολιθική περίοδο³. Στον οικισμό Αφιώνα της Κέρκυρας ίδιας μορφής εμπίεστη κεραμική βρέθηκε μαζί με εγχάρακτη και χρονολογείται στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού⁴. Στη Λευκάδα η κεραμική impresso βρέθηκε στο σπήλαιο της Χοιροσπηλιάς και χρονολογείται στη Μέση Νεολιθική, και στην πεδιάδα Νυδρίου⁵. Σε διάφορες θέσεις της Κεφαλονιάς έχουν αναγνωριστεί όστρακα αγγείων με εμπίεστη διακόσμηση νυχιών, δεν προέρχονται όμως από ανασκαφές και είναι δύσκολη η χρονολόγησή τους⁶.

Η κεραμική impresso είναι κυρίως διαδεδομένη στις ακτές της Αδριατικής, όπου στις δυτικές ακτές της επικεντρώνεται στην ευρύτερη περιοχή της Απουλίας, ενώ στις ανατολικές ακτές εξαπλώνεται από το Βορρά έως νότια στην Αλβανία. Στην ενδοχώρα της Βαλκανικής είναι λιγότερο διαδεδομένη. Στον ελλαδικό χώρο, εκτός από το Ιόνιο, έχει βρεθεί και σε θέσεις της Αρχαιότερης Νεολιθικής στη Μακεδονία και Θεσσαλία⁷. Στην Αλβανία, που γειτνιάζει με την Ήπειρο και τα Ιόνια

¹ Παράβαλε Forsén J. 2016, fig. 3 (24), fig. 4 (29-30), fig. 5, fig. 10 και Metallinou 2017, pl. CXXVI b, d.

² Forsén J. 2016, 206. Metallinou 2017, 365.

³ Ζάχος και Ντούζουγλη 2003, 27. Παπαδόπουλος και Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2003, 159. Metallinou 2017, 365.

⁴ Πρέκα-Αλεξανδρή 1994, 18. Παπαδόπουλος και Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2003, 159. Metallinou 2017, 365-366.

⁵ Ντούζουγλη 1996, 118. Παπαδόπουλος και Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2003, 167. Ζάχος και Ντούζουγλη 2003, 25, 27.

⁶ Παπαδόπουλος και Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2003, 232, 237.

⁷ Ζάχος και Ντούζουγλη 2003, 27.

νησιά, έχει βρεθεί σε αρκετές θέσεις της Νεολιθικής Εποχής. Ενδεικτικά αναφέρονται η θέση Kolsh II (Μέση Νεολιθική) στη βόρεια Αλβανία¹ και στη νότια Αλβανία οι θέσεις Vashtëmi (Αρχαιότερη Νεολιθική)², Dunavec I (Μέση Νεολιθική)³, Cakran (Μέση Νεολιθική)⁴, Katundas II (Μέση Νεολιθική)⁵, Tren I (Χαλκολιθική)⁶.

Εκτός από την *impresso* κεραμική από την Γκούτσουρα και τον Αλμυρό, που δείχνει επιρροές από περιοχές βόρεια και βορειοδυτικά, και η *corded ware* κεραμική που βρέθηκε και στις δύο θέσεις, μαρτυρά τις ίδιες επιδράσεις⁷. Η *corded ware* κεραμική είναι κεραμική με εμπύεστη διακόσμηση στην οποία τα σχέδια δημιουργούνται με την πίεση ενός κορδονιού στην επιφάνεια του αγγείου⁸. Θεωρείται ότι εμφανίστηκε στην περιοχή της βόρειας ακτής της Μαύρης Θάλασσας στο τελευταίο τέταρτο της 5^{ης} χιλιετίας π.Χ. (4200/4150-4050 π.Χ.) και κατά το πρώτο μισό της 4^{ης} χιλιετίας π.Χ. διαδόθηκε στα κεντρικά Βαλκάνια⁹. Στο τέλος της 4^{ης} χιλιετίας π.Χ. και στις αρχές της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. εξαπλώνεται πιο νότια στα Βαλκάνια¹⁰. Μεγαλύτερη εξάπλωσή της προς τα νότια παρατηρείται κατά τη διάρκεια της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ., οπότε και παρατηρούνται τα περισσότερα δείγματα της κεραμικής αυτής σε όλο το χώρο από την Αδριατική έως τη Μαύρη Θάλασσα¹¹. (Εικ. 41) Σε αυτήν την περίοδο εντάσσεται και η εμφάνισή

¹ Korkuti 1995, taf. LXIII (1-8).

² Korkuti 1995, taf. XIV, XV (1-12).

³ Korkuti 1995, taf. XXXV (1-2, 4-8).

⁴ Korkuti 1995, taf. LVI.

⁵ Korkuti 1995, taf. LXIX (12-13).

⁶ Korkuti 1995, taf. LXX (B).

⁷ Forsén J. 2016, 204-205, fig. 2 (10-14), 3 (28). Metallinou 2017, 366, pl. CXXVII (a).

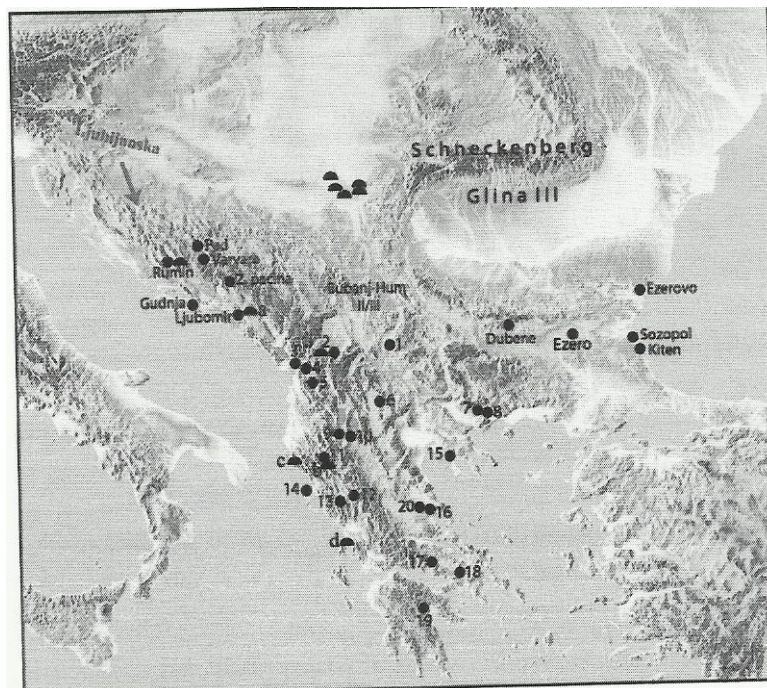
⁸ Bulatović 2014, 101-102.

⁹ Bulatović 2014, 103, 114, 116, map 1.

¹⁰ Bulatović 2014, 121, 131, map 2.

¹¹ Bulatović 2014, 122, 132, map 3.

της σε μεγάλο μέρος του ελλαδικού χώρου¹. Η εξάπλωσή της προς τα νότια αυτή την περίοδο πραγματοποιείται μέσα από δύο διαδρομές: από τα κεντρικά Βαλκάνια προς τη βόρεια Ελλάδα και από τα δυτικά Βαλκάνια, μέσω Αδριατικής, προς τα νησιά του Ιονίου και την Πελοπόννησο².

Εικόνα 41: Θέσεις με corded ware κεραμική κατά την 3η χιλιετία π.Χ. (Bulatović 2014).

Η εξάπλωση της corded ware κεραμικής στα κεντρικά και νότια Βαλκάνια συνδυάζεται με την εμφάνιση και άλλων στοιχείων που συνδέονται με τη σταδιακή επέκταση πληθυσμών από τις στέπες της νότιας Ρωσίας προς την κεντρική Ευρώπη και τα Βαλκάνια³. Τα στοιχεία αυτά αφορούν κυρίως στην παρουσία του εξημερωμένου

¹ Κεραμική corded ware έχει βρεθεί σε αρκετές θέσεις στον Ελλαδικό χώρο (Bulatović 2014, 123-125, map 3, fig. 3). Στις θέσεις αυτές τώρα προστίθεται και η corded ware κεραμική από τον Αλμυρό Κέρκυρας.

² Bulatović 2014, 125-126.

³ Bulatović 2014, 130, 133.

αλόγου και στις ταφές σε τύμβους που κατά την 3^η χιλιετία π.Χ. εμφανίζονται σε μεγάλο τμήμα της βαλκανικής χερσονήσου¹.

Στην περιοχή της Αλβανίας το έθιμο της ταφής σε τύμβους εμφανίζεται στο μέσο της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. και θα αποτελέσει τον κύριο τρόπο ταφής έως το τέλος της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου². Στην ΠΕΧ χρονολογούνται οι τύμβοι Barç (περιοχή Κορυτσάς), Piskona (περιοχή Πρεμετής), Razhok (περιοχή Ελμπασάν) και Ducat (περιοχή Αυλών) στη νότια Αλβανία και οι τύμβοι Shtoji και Shkredi στην περιοχή της Σκόδρας στη βόρεια Αλβανία. Κεραμική από τους τύμβους στην περιοχή της Σκόδρας παρουσιάζει ομοιότητες με κεραμική από θέσεις στις Δαλματικές ακτές και στην περιοχή της Λουμπλιάνα³.

Την ίδια περίοδο οι τύμβοι επεκτείνονται και πιο νότια, στον ελλαδικό χώρο, κυρίως στο Ιόνιο και τη δυτική Ελλάδα· δε θα αποτελέσουν όμως τον κύριο τρόπο ταφής, αφού συνυπάρχουν με τους θολωτούς, θαλαμοειδείς και λακκοειδείς τάφους⁴. Οι τύμβοι στον Αλμυρό Περίθιας στη βόρεια Κέρκυρα, στο Νέο Λιμένα Λαδοχωρίου Ηγουμενίτσας, στο Νυδρί Λευκάδας, στη Μόσχοβη Λουτρακίου Αιτωλοακαρνανίας και στην Ολυμπία (Νέο Μουσείο και Πελόπιο) χρονολογούνται στην ΠΕΧ⁵. Διαφαίνεται, λοιπόν, πως οι τύμβοι στο Ιόνιο και τη δυτική Ελλάδα έφτασαν από το Βορρά, όπως και η corded ware κεραμική, μέσα από επαφές με πολιτισμούς στα δυτικά Βαλκάνια.

Ομοιότητες στην κεραμική από την Γκούτσουρα με την κεραμική από τον τύμβο στον Αλμυρό Κέρκυρας διαφαίνονται και στην εγχάρακτη διακόσμηση με διάσπαρτες μικρές εγχαράξεις ή σε συμμετρικά

¹ Bulatović 2014, 130-134.

² Lera et al 2017, 223.

³ Bodinaku 1996, 12-15, fig. 1-3, 5-10, tab. I, II. Koka 1985, 247, fig. 1, tab. I (1, a-b).

⁴ Lera et al 2017, 223.

⁵ Metallinou 2017, 363-367. Λάζαρη 2017 (υπό έκδοση). Ζάχος και Ντούζουγλη 2003, 32-38. Κολώνας 1990, 140-141. Müller-Celka 2011, 415-428.

σχέδια¹. Η εγχάρακτη αυτή διακόσμηση θεωρείται ότι έφτασε στην περιοχή του Ιονίου από την περιοχή της ανατολικής Αδριατικής, όπου είναι πολύ συχνή σε θέσεις που ανήκουν στον κύκλο του πολιτισμού Cakran-Danilo. Η διακόσμηση περιλαμβάνει τρίγωνα ή ταινίες με απλή ή δικτυωτή διαγράμμιση, ταινίες γεμισμένες με ζιγκ ζαγκ, οφιοειδείς γραμμές. Η εγχάρακτη διακόσμηση φέρει συχνά ένθετη λευκή ουσία. Έχει βρεθεί στον Αφιώνα της Κέρκυρας μαζί με την *impresso* κεραμική και σε διάφορες θέσεις της πεδιάδας Νυδρίου Λευκάδας². Στη Αλβανία, εκτός από το Cakran στη ΝΔ Αλβανία, έχει βρεθεί και στις θέσεις Dunavec, Katundas και Burimas στη Ν Αλβανία και στη θέση Kolsh στη ΒΑ Αλβανία³. Η εγχάρακτη αυτή διακόσμηση αναφέρεται από τη J. Forsén στην προκαταρκτική παρουσίαση της κεραμικής από την Γκούτσουρα⁴ δε στοιχειοθετείται όμως καθαρά από τα σχέδια και τις φωτογραφίες που παραθέτει.

Από τα παραπάνω διαπιστώνουμε ότι η κεραμική από την Γκούτσουρα Παραμυθιάς παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με την κεραμική από τον αρχαιότερο τύμβο στον Αλμυρό Κέρκυρας. Οι δύο θέσεις χρονολογικά συμπίπτουν στα μέσα της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ., αφού για τον τύμβο στον Αλμυρό έχει δοθεί μία πρώτη χρονολόγηση στο δεύτερο μισό της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ., κυρίως βάσει της ομοιότητας της κεραμικής του με την κεραμική από τον Αφιώνα Κέρκυρας⁵. Και στις δύο θέσεις οι επιδράσεις στην κεραμική προέρχονται από βόρεια, από τα δυτικά Βαλκάνια και την ευρύτερη περιοχή της Αδριατικής.

Η απουσία της *impresso* και *corded ware* κεραμικής από την κεραμική της Αγίας Μαρίνας και των Δολιανών Ιωαννίνων υποδεικνύει πως η

¹ Παράβαλε Forsén J. 2016, fig. 2 (18-19) και Metallinou 2017, pl. CXXVI c.

² Ντούζουγλη 1996, 118, Metallinou 2017, 365-366.

³ Korkuti 1995, taf. XXXI (17-22), XLI, XLV (1-2), LI, LII, LXII, LXIX (1-8), LXXVI.

⁴ Forsén J. 2016, 204.

⁵ Metallinou 2017, 366.

κεραμική αυτή έφτασε στην Γκούτσουρα από δυτικά, από τις παράκτιες περιοχές της Θεσπρωτίας που βρίσκονταν σε επαφές με τα νησιά του Ιονίου και τα δυτικά Βαλκάνια. Η θέση άλλωστε βρίσκεται σχετικά κοντά στις θεσπρωτικές ακτές.

9.1.3. Η κεραμική από την Αγία Μαρίνα Πεδινής Ιωαννίνων

Αντίθετα με την κεραμική από τα Δολιανά και την Γκούτσουρα, η κεραμική από την Αγία Μαρίνα δεν παρουσιάζει στοιχεία που να τεκμηριώνουν επικοινωνίες και αλληλεπιδράσεις με πληθυσμούς άλλων περιοχών. Τα περισσότερα αγγεία ανήκουν στην κατηγορία των χρηστικών πήλινων σκευών που είναι γνωστά από τους οικισμούς της ΤΝ και ΠΕΧ στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο. Σε πολύ λίγα όστρακα μπορούμε να δούμε γενικές ομοιότητες με την κεραμική άλλων περιοχών.

Τα δύο όστρακα με εγχάρακτη γραμμική διακόσμηση στην εξωτερική επιφάνεια ανήκουν σε αγγεία που βρίσκουν γενικά παράλληλα στην κεραμική θέσεων της Νεολιθικής εποχής από τη Μακεδονία¹. Ακόμη, βάσεις αγγείων με οπές, παρόμοιες με αυτή από την Αγία Μαρίνα, έχουν βρεθεί στη Χαλκολιθική φάση του οικισμού στα Πευκάκια Θεσσαλίας². Για την κεραμική με ανώμαλη εξωτερική επιφάνεια, η οποία αποτελεί βασικό στοιχείο της κεραμικής από τη θέση, δεν έχουν βρεθεί παράλληλα. Σε γενικές γραμμές ομοιάζει με την κεραμική barbotin που είναι διαδεδομένη στα Βαλκάνια κατά την Αρχαιότερη και Μέση Νεολιθική περίοδο³. Στην κεραμική barbotin τα κοσμήματα στην επιφάνεια του αγγείου γίνονται ελεύθερα με πλάγιες εμπιέσεις των άκρων των δακτύλων ή με μικρά εργαλεία τραβώντας ταυτόχρονα τον

¹ Γραμμένος 1997, πίν. 24 (374, 378, 381), 26 (408).

² Weisshaar 1989, 41-42, taf. 130 (182).

³ Douzougli και Zachos 2002, 121.

πηλό από την εξωτερική επιφάνεια του αγγείου¹. Σε κοντινές στην Αγία Μαρίνα θέσεις barbotin κεραμική έχει βρεθεί στις Γούβες Ιωαννίνων και χρονολογείται στην προχωρημένη Αρχαιότερη Νεολιθική/Μέση Νεολιθική περίοδο και στις θέσεις της Αλβανίας Kolsh (Kolsh I, II) στη ΒΑ Αλβανία, Dunavec (Dunavec I, II) και Cakran στη Ν. Αλβανία, όπου χρονολογούνται στην Αρχαιότερη και Μέση Νεολιθική². Η θέση Γούβες αποτελεί βραχοσκεπή στο όρος Τόμαρος, στα δυτικά της Αγίας Μαρίνας³.

Η έλλειψη τεκμηρίων που να πιστοποιούν επαφές των κατοίκων του οικισμού της Αγίας Μαρίνας με άλλους πληθυσμούς πιθανόν να οφείλεται στην τοπογραφία της θέσης και στο γεγονός ότι αυτή βρίσκεται στο εσωτερικό της Ηπείρου, μακριά από τις παράκτιες περιοχές και τις περιοχές με εύκολη πρόσβαση προς το βορρά. Είναι πιθανό, όμως, η έλλειψη κεραμικής και άλλων ευρημάτων που να δείχνουν επικοινωνίες και επαφές με άλλους πληθυσμούς να οφείλεται στη μη ανεύρεσή τους, αφού η ανασκαφική έρευνα κάλυψε πολύ μικρό χώρο.

9.2 Οι χάλκινοι πελέκεις.

Επιδράσεις από περιοχές του βαλκανικού χώρου διαφαίνονται και στους χάλκινους πελέκεις που βρέθηκαν σε επτά θέσεις της Ηπείρου. Οι ένδεκα χάλκινοι μονόστομοι πελέκεις ανήκουν στο βαλκανικό τύπο μονόστομων πελέκεων με τη συμβατική ονομασία Veselinovo σύμφωνα με την τυπολογική κατάταξη των βαλκανικών πελέκεων από τον A. Vulpe (η ονομασία έχει προέλθει από θέση εύρεσης στη

¹ Κούγκουλος 1990, 21.

² Douzougli και Zachos 2002, 121, fig. 1 (7). Γιούνη 2008, 40. Korkuti 1995, taf. XX (1-10), XXXII (9-10), XL, XLV (11-18), LV, LXIII (9-14).

³ Γιούνη 2008, 35.

Βουλγαρία). Ανήκουν στην πρώτη ποικιλία του τύπου αυτού (Veselinovo I), η οποία χρονολογείται στην ΠΕΧ¹.

Αντίστοιχοι πελέκεις της ίδιας κατηγορίας (Veselinovo I) βρέθηκαν στο Λουτρό Αμφιλοχίας στην ανατολική πλευρά του Αμβρακικού κόλπου και στη Χαλκιδική στις θέσεις Τούμπα Μεσημερίου και Τούμπα Πλαγιαρίου². Στα υπόλοιπα Βαλκάνια πελέκεις του ίδιου τύπου έχουν βρεθεί στη Ρουμανία (ένας στη θέση Crinăŭt, ένας από θησαυρό στη θέση Shitu-Pingăleşti, τρεις από πιθανό θησαυρό στη θέση Tulkea και ένας από άγνωστη θέση στη νότια Ρουμανία), στη Βουλγαρία (από τις θέσεις Veselinovo, Gabrovo, Sevlievo, Plovdiv, Bratsigovo και Stara Zagora δύο), ένας στη θέση Lapujtë της Ουγγαρίας και δύο στην Αλβανία, στις θέσεις Rëmbec-Korcë και Divjakë-Lushnje³.

Τέσσερις διπλές λίθινες μήτρες για την κατασκευή πελέκεων τύπου Veselinovo I βρέθηκαν στο βαλκανικό χώρο. Οι δύο μήτρες βρέθηκαν στη Χαλκιδική, στις θέσεις Τούμπα Μεσημερίου και Τούμπα Αγίου Μάμαντος, μία στο Κρουπήγαδο Αλιάκμονα Κοζάνης και μία στη θέση Cernavoda στη Ρουμανία. Οι λίθινες μήτρες που βρέθηκαν στην κεντρική και δυτική Μακεδονία δείχνουν σαφώς την άσκηση μεταλλουργικών εργασιών. Στον Άγιο Μάμα Χαλκιδικής υπάρχουν και άλλες ενδείξεις άσκησης μεταλλοτεχνίας⁴.

Εκτός από τους πελέκεις τύπου Veselinovo I, στον ελλαδικό χώρο έχουν βρεθεί και άλλοι μονόστομοι πελέκεις που ανήκουν σε διαφορετικούς τύπους βαλκανικής τυπολογίας της ΠΕΧ. Πρόκειται για τους πελέκεις από το θησαυρό των Πετραλώνων στη Χαλκιδική, από τη θέση Λατομεία Τριαδίου Θεσσαλονίκης, από το Αρχοντικό και το Μάνδαλο Μακεδονίας, από το θησαυρό της Θήβας, από το θησαυρό

¹ Κλείτσας 2013, 110. Kleitsas 2019, 22.

² Κλείτσας 2013, 109, 111. Kleitsas 2019, 20-21, 22.

³ Κλείτσας 2013, 110-111. Kleitsas 2019, 23.

⁴ Κλείτσας 2013, 110-111. Kleitsas 2019, 22-23.

κόκκινης Πολιόχνης Λήμνου και από το θησαυρό στο Δασκαλειό Κέρου. Οι πελέκες αυτοί ανήκουν στους βαλκανικούς τύπους πελέκεων Kozarac, Pădureni και Pătulele και ένας πέλεκυς ανήκει σε άγνωστο τύπο¹. Τμήματα λίθινων μητρών για την κατασκευή αυτών των τύπων βρέθηκαν στον οικισμό του Κρυοπήγαδου Αλιάκμονα Κοζάνης, στην μπλε ή πράσινη φάση της Πολιόχνης στη Λήμνο και στη Χειμαδίτιδα λίμνη Φλώρινας. Αντίστοιχοι πελέκες και μήτρες έχουν βρεθεί σε πολλές θέσεις των Βαλκανίων².

Συνολικά, στον ελλαδικό χώρο βρέθηκαν είκοσι πέντε πελέκες και επτά μήτρες, που κατατάσσονται σε τέσσερις βαλκανικούς τύπους. Ένδεκα πελέκες προέρχονται από πέντε θησαυρούς, ένας από την ανασκαφή στον οικισμό Μάνδαλο Μακεδονίας και οι υπόλοιποι αποτελούν μεμονωμένα ευρήματα. Πέντε μήτρες βρέθηκαν σε ανασκαφές οικισμών και δύο είναι μεμονωμένα επιφανειακά ευρήματα. Σχεδόν όλοι οι πελέκες και όλες οι μήτρες προέρχονται από περιοχές του βόρειου ελλαδικού χώρου και χρονολογούνται στην ΠΕΧ³.

Η διάδοση των βαλκανικών τύπων πελέκεων στις περιοχές της βόρειας Ελλάδος προήλθε μέσα από επαφές με τους γειτονικούς βαλκανικούς πολιτισμούς, όπου η ανάπτυξη της μεταλλουργίας ξεκίνησε κατά την 6η χιλιετία π.Χ. Κατά την 5η χιλιετία π.Χ. η χρήση των μετάλλων γίνεται συστηματική με κατασκευή και χυτών εργαλείων σε μήτρες. Την ίδια εποχή ξεκινά βεβαιωμένα η εκμετάλλευση των ορυχείων χαλκού στη Rudna Glava στην ανατολική Σερβία και στο Ai Bunar στην περιοχή Stara Zagora της Βουλγαρίας. Στην περιοχή της Αλβανίας τα χάλκινα αντικείμενα πιθανώς κατασκευάζονταν από επιχώριο χαλκό που εξορυσσόταν στην περιοχή

¹ Κλείτσας 2013, 112-113. Kleitsas 2019, 23.

² Κλείτσας 2013, 112-113. Kleitsas 2019, 23.

³ Κλείτσας 2013, 114.

της Κορυτσάς¹. Έτσι, κατά την 5^η χιλιετία π.Χ. οι πολιτισμοί των Βαλκανίων διακρίνονται από προηγμένη μεταλλουργία με σύνθετη οργάνωση και τεχνολογικές γνώσεις. Αναπτύχθηκε ολόκληρος ο κύκλος της μεταλλουργικής διαδικασίας, από την εξόρυξη του μεταλλεύματος έως τα στάδια της εκκαμίνευσης και της χύτευσης σε μήτρες². Στα τέλη της 5^{ης} χιλιετίας π.Χ. οι αλλαγές που επέρχονται στα Βαλκάνια επηρεάζουν και τη μεταλλοτεχνία³. Η εκμετάλλευση των ορυχείων σταματά και η χρήση χάλκινων αντικειμένων μειώνεται. Η μεταλλουργική παράδοση στην περιοχή επανέρχεται με την έναρξη της Εποχής του Χαλκού, στα τέλη της 4^{ης} χιλιετίας π.Χ.⁴. Κατά την 3^η χιλιετία π.Χ. η διαδικασία παραγωγής συγκεκριμένων τύπων χάλκινων εργαλείων διαδίδεται και πιο νότια, στην περιοχή της Αλβανίας και στο βόρειο ελλαδικό χώρο. Η διάδοση αυτή αφορά στη διακίνηση έτοιμων προϊόντων ή/και στη γνώση της μεταλλουργικής διαδικασίας, αφού οι μήτρες που έχουν βρεθεί στην κεντρική και δυτική Μακεδονία αποδεικνύουν μεταλλουργικές εργασίες στην περιοχή. Την ίδια περίοδο, η διάδοση στοιχείων από τα κεντρικά Βαλκάνια προς τα νότια πιστοποιείται, όπως είδαμε, και από τη διάδοση της corded ware κεραμικής.

Τα πλησιέστερα παράλληλα των πελέκεων που βρέθηκαν στην Ήπειρο απαντούν στην περιοχή της νότιας Αλβανίας. Στις θέσεις Rëmbec-Korcë (επαρχία Κορυτσάς, ΝΑ Αλβανία) και Divjakë-Lushnje (επαρχία Φιέρι, ΝΔ Αλβανία) βρέθηκαν δύο πελέκες που ανήκουν στον ίδιο τύπο με τους ηπειρώτικους (Veselinovo I). Οι κάτοικοι της

¹ Κουρτέση-Φιλιππάκη 1996, 181. Παπαδημητρίου 2010, 23-24.

² Ζάχος 2010, 79.

³ Στα τέλη της 5^{ης} χιλιετία π.Χ. οι περισσότερες Χαλκολιθικές θέσεις των Βαλκανίων (οικισμοί και νεκροταφεία) εγκαταλείπονται. Η 4^η χιλιετία π.Χ. αποτελεί για τα Βαλκάνια περίοδο γενικευμένης πολιτιστικής ύφεσης, μία μεταβατική περίοδο μέχρι την έναρξη της ΠΕΧ (Τσιρτσώνη 2010, 93-95).

⁴ Παπαδημητρίου 2010, 24.

Ηπείρου είχαν επαφές με τις εύκολα προσβάσιμες περιοχές της νότιας Αλβανίας. Επαφές τις οποίες είδαμε και κατά την 4^η χιλιετία π.Χ. με τη διάδοση των αγγείων «τύπου Μπρατισλάβα» στον οικισμό των Δολιανών. Διαφαίνεται, λοιπόν, πως μέσα από μετακινήσεις και επαφές των πληθυσμών στην ευρύτερη περιοχή της Ηπείρου, της νότιας Αλβανίας και της δυτικής Μακεδονίας έφταναν στην Ήπειρο στοιχεία από περιοχές βορειότερες, από την ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων. Στοιχείο των επαφών αυτών αποτελούν και οι ένδεκα χάλκινοι πελέκεις που βρέθηκαν στην Ήπειρο. Η τυπολογική ομοιογένεια των πελέκεων πιθανώς υποδεικνύει την τοπική παραγωγή τους. Λείπουν όμως τα στοιχεία για τη στήριξη της υπόθεσης αυτής. Τα μόνα μέχρι στιγμής δεδομένα για άσκηση μεταλλουργικών εργασιών στην Ήπειρο προέρχονται από την Γκούτσουρα Παραμυθιάς, όπου το μικρό σταγονόσχημο αντικείμενο της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. αποτελεί μάλλον απολέπισμα του κράματος κατά την κατασκευή κάποιου αντικειμένου.

10. Συμπεράσματα

Τα τεκμήρια επικοινωνίας και επαφών που παρουσιάστηκαν για τους μελετημένους οικισμούς της ΤΝ / ΠΕΧ δείχνουν ότι οι κάτοικοι της Ηπείρου κατά την 4^η και 3^η χιλιετία π.Χ. δε ζούσαν απομονωμένοι. Είχαν επικοινωνίες και επαφές με πληθυσμιακές ομάδες που κατοικούσαν σε κοντινές και εύκολα προσβάσιμες περιοχές. Μέσα από τις επικοινωνίες αυτές έρχονταν έμμεσα σε επαφή και με στοιχεία πληθυσμών από πιο απομακρυσμένες περιοχές. Έτσι, μέσα από ένα δίκτυο επαφών έφταναν στην Ήπειρο στοιχεία από πιο βόρειες περιοχές, από την ευρύτερη περιοχή της Αδριατικής, των δυτικών και κεντρικών Βαλκανίων.

Η ύπαρξη δικτύου επαφών μεταξύ των κατοίκων διαφορετικών περιοχών δεν παρατηρείται μόνο στην Ήπειρο κατά την ΤΝ και ΠΕΧ. Εντάσσεται στο πλαίσιο των μετακινήσεων και επαφών που ξεκίνησαν πολύ νωρίτερα και εντοπίζονται στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο, του οποίου η Ελλάδα αποτελεί τη νοτιότερη απόληξη. Η ανεύρεση σε πολλούς οικισμούς της ΝΑ Ευρώπης κοσμημάτων από το αιγαιακής προέλευσης όστρεο *Spondylus gaederopus*, οι ομοιότητες των χρυσών αντικειμένων από τον ελλαδικό χώρο με αντίστοιχα από τη ΝΑ Ευρώπη, κυρίως από τα εκτεταμένα νεκροταφεία της Βουλγαρίας, οι κοινοί τύποι ειδωλίων από διάφορα υλικά και αγγείων από πηλό και μάρμαρο τεκμηριώνουν τις συνεχείς επαφές μεταξύ των πληθυσμών της Βαλκανικής κατά τη διάρκεια της Νεολιθικής εποχής¹. Η διάδοση κοινών τύπων κεραμικής σε μεγάλο τμήμα της βαλκανικής χερσονήσου πιστοποιείται από την Αρχαιότερη Νεολιθική έως και την ΠΕΧ. Η κεραμική από τα νησιά του Ιονίου (κεραμική *impresso* και κεραμική με εγχάρακτη διακόσμηση που φέρει ένθετη λευκή ουσία) και τα τετραποδικά αγγεία υποδεικνύουν μία ζώνη επαφών και κινήσεων από και προς τη ΝΔ Βαλκανική². Οι ίδιες επαφές διαφαίνονται και από την εξάπλωση της *corded ware* κεραμικής σε μεγάλο τμήμα των Βαλκανίων κατά την 3^η χιλιετία, η οποία ακολουθείται και από την εξάπλωση των τύμβων³. Κατά την 3^η χιλιετία π.Χ. οι ομοιότητες που καταγράφονται στην κεραμική των οικισμών της Αδριατικής, της Αλβανίας, της Μακεδονίας και της περιοχής των Καρπαθίων μαρτυρούν ένα σύνθετο και ευρύ δίκτυο

¹ Ζάχος 2010, 84, 90.

² Ντούζουγλη 1996, 118-119.

³ Bulatović 2014, 122, 127.

επαφών, το οποίο διέσχιζε τα Δυτικά Βαλκάνια και τα συνέδεε με τη Λεκάνη των Καρπαθίων και το Αιγαίο¹.

Οι λόγοι που ωθούσαν τους ανθρώπους να μετακινούνται και να επικοινωνούν σχετίζονται πρωτίστως με την επιβίωσή τους και τη βελτίωση των συνθηκών ζωής, χωρίς βέβαια να παραβλέπει κανείς και τη φυσική τάση του ανθρώπου για επεκτατική εξερεύνηση, αντίληψη και γνώση του χώρου που τον περιβάλλει. Κατά τη Νεολιθική και την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού η οικονομία των οικισμών στηρίζεται κατά κύριο λόγο στην κτηνοτροφία και τη γεωργία, μοντέλο το οποίο δε διαμορφώνει την αυτάρκεια που θα κάλυπτε πλήρως τις ανάγκες των ανθρώπων. Απρόβλεπτα γεγονότα, όπως ξηρασίες, πλημμύρες, παγετοί, πυρκαγιές, εκδηλώσεις ατομικής ή συλλογικής βίας, επηρέαζαν την επιβίωση μεμονωμένων νοικοκυριών, κοινοτήτων ή ολόκληρων περιοχών, ανάλογα με το μέγεθος και την έντασή τους. Έτσι, η επιβίωση των ανθρώπων στηριζόταν σε μεγάλο βαθμό στις σχέσεις που αναπτύσσονταν μεταξύ διαφορετικών πληθυσμιακών ομάδων και στις ανταλλαγές που γίνονταν μέσα από αυτές². Παρήγαν περισσότερα αγαθά από όσα χρειάζονταν και τα αντάλλασσαν με άλλα που χρειάζονταν ή επιθυμούσαν³. Αντικείμενα ανταλλαγών αποτελούσαν γεωργικά και κτηνοτροφικά προϊόντα, πρώτες ύλες και βιοτεχνικά προϊόντα. Το δίκτυο των ανταλλαγών κάλυπτε μεγαλύτερες ή μικρότερες αποστάσεις, με τη διακίνηση προϊόντων μεταξύ των οικισμών μίας περιοχής, αλλά και μεταξύ διαφορετικών περιοχών, αρκετές φορές σε μεγάλη απόσταση⁴.

Οι ανταλλαγές αυτές αποτυπώνονται στα αρχαιολογικά ευρήματα από την εύρεση αλλογενών / εισηγμένων υλικών και από τέχνηρα

¹ Gori 2015, 247-250.

² Κωτσάκης 1996, 168.

³ Renfrew 2009, 708.

⁴ Κωτσάκης 1996, 169. Renfrew 2009, 709.

που ομοιάζουν πολύ με τέχνηρα άλλων περιοχών και επομένως είχαν φτάσει από αυτές ή αποτελούσαν μίμησή τους. Για πολλά, όμως, άλλα ανταλλάξιμα προϊόντα από φθαρά υλικά, όπως ξύλο, ύφασμα και δέρμα, δεν υπάρχουν αρχαιολογικά κατάλοιπα και έτσι το φάσμα και το μέγεθος των ανταλλαγών δεν είναι απόλυτα αντιληπτό¹.

Οι ανταλλαγές των προϊόντων πραγματοποιούνταν μέσα από ένα δίκτυο χερσαίων μετακινήσεων και μετακινήσεων στη θάλασσα. Οι χερσαίες μετακινήσεις πραγματοποιούνταν μέσω των ποτάμιων λεκανών και των ορεινών περασμάτων. Στις κοιλάδες και τα οροπέδια που διανοίγονταν μεταξύ των ορεινών όγκων οι μετακινήσεις ήταν εύκολες, ενώ οι πιο μακρινές μετακινήσεις διευκολύνονταν από τους μεγάλους ποταμούς και παραπόταμους που διατρέχουν το ορεινό ανάγλυφο. Οι όχθες των ποταμών δημιουργούσαν διόδους μέσα από τις οποίες οι άνθρωποι κινούνταν σε μεγάλες αποστάσεις. Τμήματα των ποταμών ήταν πλωτά, ενώ στις εκβολές τους δημιουργούσαν προστατευτικούς βραχίονες για τον ελλιμενισμό. Έτσι, οι ποταμοί Αξιός, Στρυμόνας και Νέστος παρείχαν διαδρομές και γραμμές επαφών που οδηγούσαν από τις ακτές της Μακεδονίας στην ενδοχώρα των Βαλκανίων και τελικά στη λεκάνη του Δούναβη². Οι ποταμοί της Ηπείρου διέσχιζαν την ενδοχώρα και οδηγούσαν στις ακτές της Αδριατικής και του Ιονίου πελάγους³. Υπήρχε, έτσι, ένα μεγάλο δίκτυο μετακινήσεων με πυρήνες τους διάσπαρτους οικισμούς της ενδοχώρας που λειτουργούσαν ως ενδιάμεσοι παράγοντες. Η κινητικότητα αυτή είχε ως αποτέλεσμα την ύπαρξη πολλαπλών διασυνδέσεων μεταξύ

¹ Renfrew 2009, 709-710.

² Horejs 2007, 293.

³ Hammond 1997, 12.

των περιοχών και επιρροών, ανεξάρτητα από το πια πλευρά επηρέασε περισσότερο την άλλη¹.

Με την ανάπτυξη της ναυσιπλοΐας οι μετακινήσεις και ανταλλαγές προϊόντων πραγματοποιούνταν και διά θαλάσσης. Οι αναπαραστάσεις πλοίων σε βραχογραφίες στο Στρόφιλα της Άνδρου (4^η χιλιετία) και στο Βαθύ Αστυπάλαιας (3^η χιλιετία) μαρτυρούν την ύπαρξη μεγάλης κλίμακας πλοίων που μπορούσαν να κινούνται σε μεγάλες αποστάσεις και να μεταφέρουν μεγάλα φορτία. Δημιουργήθηκε έτσι ένα μεγάλο δίκτυο θαλάσσιων διαδρομών από την Αδριατική θάλασσα στα δυτικά έως τη Μαύρη θάλασσα στα ανατολικά². Η ασφάλεια των μετακινήσεων επέβαλε την αποφυγή της ανοικτής θάλασσας και τη σταδιακή πλευση από ένα γνωστό σημείο σε ένα άλλο, μεταξύ των νησιών και των ακτών της ηπειρωτικής χώρας³. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη παράκτιων οικισμών που εξυπηρετούσαν τις ανάγκες των ναυτικών.

Τα νησιά του Ιονίου και οι δυτικές ακτές της ηπειρωτικής χώρας αποτελούσαν τμήμα του θαλάσσιου μεταφορικού δικτύου, αφού αποτελούσαν κομβικό σημείο για τη διακίνηση προϊόντων από και προς τα δυτικά Βαλκάνια και τις ανατολικές ακτές της Ιταλίας. Μία σειρά παραλιακών θέσεων αποδεικνύει τον κομβικό αυτό ρόλο της περιοχής. Στα νησιά του Ιονίου οι θέσεις Σιδάρι, Αφιώνας και Αλμυρός στη βόρεια Κέρκυρα⁴, τα Πηλικάτα στην Ιθάκη⁵, η Χοιροσπηλιά και το Στενό στη Λευκάδα⁶ και το Σπαρτοχώρι στο Μεγανήσι⁷ μαρτυρούν τη διακίνηση προϊόντων, όπως φαίνεται από τις ομοιότητες των

¹ Σουέρεφ 2004, 153-155.

² Coleman και Facorellis 2018, 42.

³ Gazis 2017, 463.

⁴ Αρβανίτου-Μεταλληνού 2004, 39-42. Τσώνος 2000, 182-183. Metallinou 2017, 366.

⁵ Παπαδόπουλος και Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2003, 190-193.

⁶ Ζάχος και Ντούζουγλη 2003, 27-29, 34-38.

⁷ Τσώνος 2000, 185.

ευρημάτων τους με ευρήματα από θέσεις στην περιοχή της Αδριατικής θάλασσας, του Ιονίου και του Αιγαίου πελάγους¹.

Στα ευρήματα από τη Χοιροσπηλιά και τους τύμβους R στο Στενό Λευκάδος διαφαίνονται επιρροές από την περιοχή της Αδριατικής, την Πελοπόννησο, την Αιτωλοακαρνανία, τις Κυκλάδες, τα νησιά του ΒΑ Αιγαίου και την Τρωάδα. Τα πλούσια ευρήματα από τους τύμβους μαρτυρούν την ύπαρξη ανθούσας κοινωνίας στην περιοχή με κύρια δραστηριότητα τη διακίνηση προϊόντων². Την κίνηση πλοίων στο Ιόνιο πέλαγος μαρτυρά και η ανεύρεση του ΠΕ ναυαγίου στη θαλάσσια περιοχή του όρμου Γιαγάννα στο διάυλο μεταξύ Κεφαλονιάς και Ιθάκης. Κατά την έρευνα του ναυαγίου βρέθηκαν όστρακα κλειστών αγγείων και δύο σχεδόν ακέραια κλειστά αγγεία που χρονολογούνται πιθανώς στην ΠΕ ΙΙΙ περίοδο³.

Αντίστοιχα, στις ακτές της Δ. Ελλάδος οι θέσεις Άγιος Ανδρέας και Πλατυγιάλι στον Αστακό Αιτωλοακαρνανίας⁴ και το Τείχος Δυμαίων στη ΒΔ ακτή της Πελοποννήσου⁵ αποτελούσαν θέσεις που εξυπηρετούσαν τη μεταφορά προϊόντων από και προς το Ιόνιο, την ηπειρωτική Ελλάδα και το Αιγαίο. Οι ομοιότητες στην κεραμική των θέσεων αυτών με την κεραμική θέσεων στη Θεσσαλία, τη Στερεά Ελλάδα, την Πελοπόννησο και την Αδριατική καθώς και η εύρεση λεπίδων οψιανού στο Πλατυγιάλι μαρτυρούν την ένταξή τους σε ένα δίκτυο μετακινήσεων που συνέδεε θέσεις και ανθρώπους. Μάλιστα, η πυκνή δόμηση με κτήρια μεγάλων διαστάσεων στον καταβυθισμένο

¹ Τσώνος 2000, 180-185.

² Ζάχος και Ντούζουγλη 2003, 27-29, 34-38.

³ Ευαγγελιστής 2009, 1220, 1223.

⁴ Τσώνος 2000, 182, 186. Δελαπόρτα και Σπονδύλης 1991, 39, 44-45. Haniotes και Voutiropoulos 1996, 78-80.

⁵ Gazis 2017, 463, 466.

σήμερα οικισμό Πλατυγιάλι μαρτυρά την ακμή του οικισμού κατά την ΠΕ II περίοδο¹.

Από τις ακτές της Δ. Ελλάδος τα προϊόντα διοχετεύονταν στην ηπειρωτική ενδοχώρα και στο Αιγαίο. Ο Κορινθιακός κόλπος αποτελούσε σημαντικό πέρασμα από το Αιγαίο προς το Ιόνιο πέλαγος και διευκόλυνε την ύπαρξη εμπορικού δικτύου κατά μήκος των ακτών της Στερεάς Ελλάδος και της Β. Πελοποννήσου². Η θαλάσσια εμπορική δραστηριότητα στον Κορινθιακό κόλπο τεκμηριώνεται από την εύρεση σε κάποιο σημείο του ενός ακέραιο αμφορέα της ΠΕ II περιόδου που ανήκει προφανώς σε κάποιο ναυάγιο και την ύπαρξη μικρού οικισμού και τύμβων στο ΒΑ τμήμα της πόλης της Ναυπάκτου που χρονολογούνται στην ΠΕ II και ΠΕ III περίοδο³. Η κεραμική και οι λεπίδες οψιανού από τον οικισμό και τους τύμβους της Ναυπάκτου μαρτυρούν επαφές και εντάσσουν τη θέση στο ευρύτερο δίκτυο ανταλλαγών⁴. Οι τύμβοι στη Ναύπακτο κατασκευάστηκαν σε προηγούμενη θέση κατοίκησης⁵, όπως συνέβη και στην Γκούτσουρα Παραμυθιάς και πιθανώς στον Αλμυρό Κέρκυρας.

Όσα αναφέρθηκαν μαρτυρούν την ύπαρξη εκτεταμένων δικτύων μετακινήσεων, επαφών και ανταλλαγών στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων κατά τη Νεολιθική Εποχή και την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Τα ευρήματα της Τελικής Νεολιθικής και της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού από την Ήπειρο, παρότι αποσπασματικά και από εγκαταστάσεις ελάχιστα ερευνημένες αρχαιολογικά, αποτελούν τεκμήρια επικοινωνίας και επαφών που εντάσσουν την Ήπειρο σε αυτό το δίκτυο και φανερώνουν πως η ευρεία και ποικιλόμορφη αυτή

¹ Δελαπόρτα και Σπονδύλης 1991, 42.

² Τσώνος 2000, 185.

³ Τσώνος 2000, 185. Saranti 2017, 444-450.

⁴ Saranti 2017, 444-450.

⁵ Saranti 2017, 450.

περιοχή ήταν εξίσου στραμμένη προς τον Αδριατικό Βορρά και προς τα δυτικά και κεντρικά Βαλκάνια, μέσα στο πλέγμα επιλεγμένων και αμοιβαίων επαφών που χαρακτηρίζει τους «διεθνείς» προσανατολισμούς της 4^{ης} και 3^{ης} χιλιετίας.

11. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αδάμ, Ε. και G. N. Bailey 1994: «1962-1992: Τριάντα χρόνια παλαιολιθικής έρευνας στην Ήπειρο», στο Χ. Τζουβάρα-Σούλη, Α. Βλαχοπούλου και Κ. Γραβάνη-Κατσίκη (επιμ. έκδ.), *Φηγός, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη*, Ιωάννινα 1994, 305 - 319.

Αδάμ, Ε. 1998: «Πεδινή. Θέση Αγία Μαρίνα», *Αρχαιολογικό Δελτίο* 53 (1998), Χρονικά Β2, 485 - 486.

Αδάμ, Ε. 1999: «Εντοπισμός αρχαιοτήτων κατά μήκος του άξονα της Εγνατίας Οδού. Δημοτικό Διαμέρισμα Πεδινής Δήμου Μπιζανίου, θέση Αγία Μαρίνα», *Αρχαιολογικό Δελτίο* 54 (1999), Χρονικά Β1, 453 - 454.

Αδάμ, Ε. 2002: «Ραδιοχρονολογήσεις», *Αρχαιολογικό Δελτίο* 57 (2002), Χρονικά Β2, 45 - 46.

Αδάμ, Ε. 2008: «Γραμμένο στην πέτρα», στο Κ. Ζάχος (επιμ. έκδ.), *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2008, Έκδοση IB' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, 25 - 33.

Adrymi-Sismani, V. 2007: «Le site Chalcolithique de Microthèbes au Carrefour du monde Égéen et des Balkans du Nord», στο I. Galanaki, H. Tomas, Y. Galanakis and R. Laffineur (επιμ. έκδ.), *Between the Aegean and Baltic Seas, Prehistory across borders, Proceedings of the International Conference Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe*, University of Zagreb, April 2005, 73 – 79.

Andrea, Z. 1984: «Archaeology in Albania, 1973-83», *Archaeological Reports* 30, 1983-1984, 102 - 119.

Ανδρέου, Η. 1994: «Νέες προϊστορικές θέσεις στην Ήπειρο», στο Χ. Τζουβάρα-Σούλη, Α. Βλαχοπούλου και Κ. Γραβάνη-Κατσίκη (επιμ. έκδ.), *Φηγός, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη*, Ιωάννινα 1994, 233 - 265.

Andreou, S., Fotiadis, M. και K. Kotsakis 1996: «Review of Aegean Prehistory V: The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece», *American Journal of Archaeology*, Vol. 100 (1996), 537 - 597.

Αρβανίτου-Μεταλληνού, Γ. 2004: «Η Προϊστορική έρευνα στην Κέρκυρα και η συμβολή του Αύγουστου Σορδίνια. Θεωρητικές προσεγγίσεις-προοπτικές», στο Γ. Αρβανίτου-Μεταλληνού (επιμ. έκδ.), *Η Προϊστορική Κέρκυρα και ο ευρύτερος περίγυρός της. Προβλήματα-προοπτικές. Πρακτικά ημερίδας τιμητικής στον Αύγουστο Σορδίνια*, Κέρκυρα Δεκέμβριος 2004, 35 – 47.

Aslanis, I. 2018: «Greece in the 5th and 4th millennia BC: Researching the “missing” 4th millennium», στο S. Dietz, F. Mavridis, Z. Tankosić and T. Takaoğlu (επιμ. έκδ.), *Communities in Transition. The Circum – Aegean Area during the 5th and 4th Millennia BC*, Monographs of the Danish Institute at Athens, Volume 20, 27 - 32.

Βασιλείου, Ε. 2008: «Η Εποχή του Χαλκού», στο Κ. Ζάχος (επιμ. έκδ.), *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2008, Έκδοση IB' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, 43 - 48.

Βασιλείου, Ε. 2016: «Κατάλογος αντικειμένων της έκθεσης. Ενότητα Ι. Η Προϊστορία του λεκανοπεδίου», στο Κ. Σουέρεφ (επιμ. έκδ.), *Αρχαιολογία του λεκανοπεδίου Ιωαννίνων. Από τις απαρχές ως την ύστερη αρχαιότητα*, Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Εφορεία Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων, 45.

Βασιλείου, Ε. 2018: «Προϊστορική Ήπειρος, αυτή η άγνωστος...: Τα νέα στοιχεία των τελευταίων χρόνων από την κεντρική Ήπειρο», στο *Το Αρχαιολογικό έργο στη Βορειοδυτική Ελλάδα και τα νησιά του Ιονίου 1, Πρακτικά, Ιωάννινα, 10-13 Δεκεμβρίου 2014*, έκδοση Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα, 73 – 80.

Βλαχοπούλου-Οικονόμου, Α. 2003: *Επισκόπηση της τοπογραφίας της αρχαίας Ηπείρου. Νομοί Ιωαννίνων-Θεσπρωτίας και Νότια Αλβανία*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα.

Bodinaku, N. 1996: «Some tumulus burials of Early Bronze Age in Albania (Problem of Migrations)», στο *L' Illyrie Méridionale et l' Épire dans l' Antiquité III, Actes du IIIe colloque international de Chantilly (16-19 Octobre 1996) réunis par Pierre Cabanes*, Paris, 11 – 17.

Brousoulis, J., Ioakim, Ch., Kolovos, G. και D. Papanikos 2015: «The Ioannina basin: geological and palaeoenvironmental evolution in Quaternary and historical times», *British School at Athens Studies*, Vol. 3, 87 – 96.

Bulatović, A. 2014: «Corded Ware in the Central and Southern Balkans: A Consequence of Cultural Interaction or an Indication of Ethnic Change?», *The Journal of Indo-European Studies*, Vol. 42, No 1 & 2, 101 - 143.

Coleman, J. E. 2011: «The Petromagoula – Doliana Group and the Beginning of the Aegean Early Bronze Age», στο D. Katsonopoulou (επιμ. έκδ.), *Helike IV, Ancient Helike and Aigialeia, Protoelladika, The Southern and Central Greek Mainland*, 13 – 42.

Coleman, J. E. και Y. Facorellis 2018: «The shadowy “proto-Early Bronze Age” στο the Aegean», in S. Dietz, F. Mavridis, Z. Tankosić and T. Takaoğlu (επιμ. έκδ.), *Communities in Transition. The Circum – Aegean Area during the 5th and 4th Millennia BC*, Monographs of the Danish Institute at Athens, Volume 20, 33 - 66.

Δάκαρης, Σ. 1951: «Ανασκαφή εις Καστρίτσαν Ιωαννίνων», *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 173 – 183.

Δάκαρης, Σ. 1972: *Θεσπρωτία, Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις*, 15, Αθηναϊκός Τεχνολογικός Όμιλος, Αθηναϊκό Κέντρο Οικιστικής, Αθήνα.

Deckwirth, V. 2016: «Faunal Remains of Goutsoura: The Early Bronze Age Strata», στο B. Forsén, N. Galanidou and E. Tikkala (επιμ. έκδ.), *Thesprotia Expedition III. Landscapes of nomadism and sedentism*, Helsinki 2016, Published by Foundation of the Finnish Institute at Athens, 261 - 287.

Doulkeridou, S. 2016: «The Chipped Stone Assemblage from Goutsoura», στο B. Forsén, N. Galanidou and E. Tikkala (επιμ. έκδ.), *Thesprotia Expedition III. Landscapes of nomadism and sedentism*, Helsinki 2016, Published by Foundation of the Finnish Institute at Athens, 211 - 226.

Ευαγγελιστής, Δ. 2009: «Νομός Κεφαλληνίας. Γιαγάννα», *Αρχαιολογικό Δελτίο* 55 (2000), Χρονικά B2, 1220 – 1224.

Forsén, B. 2011: «The Emerging Settlement Patterns of the Kokytos Valley», στο B. Forsén and E. Tikkala (επιμ. έκδ.), *Thesprotia Expedition II, Environment and Settlement Patterns*, Helsinki 2011, Published by Foundation of the Finnish Institute at Athens, 1 – 37.

Forsén, B., Forsén, J., Lazari, K. και E. Tikkala 2011: «Catalogue of sites in the central Kokytos valley», στο B. Forsén και E. Tikkala (επιμ. έκδ.), *Thesprotia Expedition II, Environment and Settlement Patterns*, Helsinki 2011, Published by Foundation of the Finnish Institute at Athens, 73 – 122.

Forsén, B. και N. Galanidou 2016: «Reading the Human Imprint on the Thesprotian Landscape: A Diachronic Perspective», στο B. Forsén, N. Galanidou και E. Tikkala (επιμ. έκδ.), *Thesprotia Expedition III. Landscapes of nomadism and sedentism*, Helsinki 2016, Published by Foundation of the Finnish Institute at Athens, 1 – 27.

Forsén, B. 2016: «The Bronze Age Site of Goutsoura: Location, Stratigraphy and Date», στο B. Forsén, N. Galanidou και E. Tikkala (επιμ. έκδ.), *Thesprotia Expedition III. Landscapes of nomadism and sedentism*, Helsinki 2016, Published by Foundation of the Finnish Institute at Athens, 121 - 144.

Forsén, J. 2016: «Bronze Age Pottery from Goutsoura», στο B. Forsén, N. Galanidou και E. Tikkala (επιμ. έκδ.), *Thesprotia Expedition III. Landscapes of nomadism and sedentism*, Helsinki 2016, Published by Foundation of the Finnish Institute at Athens, 191 - 210.

Γαβαλάς, Γ. 2014: *Σφονδύλια και Υφαντικά Βάρη από την Αμοργό. Συμβολή στη μελέτη της αρχαίας κλωστικής και υφαντικής στις Κυκλάδες*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, αδημ. διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα.

Γαλανίδου, Ν., Λιγκοβανλής, Σ. και Χ. Παπούλια 2019: «Η Παλαιολιθική κατοίκηση της Θεσπρωτίας. Νέες μαρτυρίες σε συγκριτική θεώρηση», στο Ι. Π. Χουλιαράς και Γ. Θ. Πλιάκου (επιστ. επιμ.), *Θεσπρωτία Ι, Πρακτικά 1 Α' Αρχαιολογικού και Ιστορικού συνεδρίου για τη Θεσπρωτία*, Ιωάννινα, 39 – 54.

Γαλλής, Κ. 1996: «Ο Νεολιθικός Κόσμος – Ταφικά έθιμα», στο Γ. Α. Παπαθανασόπουλος (επιστ. επιμ.), *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα 1996, Έκδοση Ίδρυμα Ν. Π. Γουλανδρή Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, 23 – 37, 171 – 174.

Gazis, M. 2017: «Teichos Dymaion, Achaea. An Acropolis-Harbour of the Ionian Sea looking westwards», στο M. Fotiadis, R. Laffineur, Y. Lolos και A. Vlachopoulos (επιμ. έκδ.), *Εσπερος / Hesperos, The Aegean seen from the West, Proceedings of the 16th International Aegean Conference*, University of Ioannina, Department of History and Archaeology, Unit of Archaeology and Art History, May 2016, 463 – 472.

Gerasimidis, A., Panajiotidis, S., Fotiadis, G. και G. Korakis 2009: «Review of the Late Quaternary vegetation history of Epirus (NW Greece)», *Phytologia Balcanica*, No 15 (1), 29 – 37.

Γιούννη, Π. 2008: «Η Νεολιθική Εποχή», στο Κ. Ζάχος (επιμ. έκδ.), *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2008, Έκδοση IB' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, 35 - 42.

Gori, M. 2015: *Along the Rivers and Through the Mountains, A revised chronological framework for the south-western Balkans during the late 3rd and early 2nd millennium BCE*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 268, Bonn.

Γραμμένος, Δ. 1997: *Νεολιθική Μακεδονία*, Έκδοση του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα.

Guilaine, J. και F. Prendi 1991: «Dating the Copper Age in Albania», *Antiquity*, Vol. 65, No 248, 574 – 578.

Δελαπόρτα, Κ. και Η. Σπονδύλης 1991: «Πλατυγιάλι Αστακού: ένας βυθισμένος Πρωτοελλαδικός οικισμός», στο Νομαρχία Αιτωλοακαρνανίας και ΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (έκδ.), *Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού και Ιστορικού συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Μνημειακή κληρονομιά και ιστορία της Αιτωλοακαρνανίας*, Αγρίνιο Οκτώβριος 1988, 39 – 46.

Δημακοπούλου, Κ. 1996: «Η μετάβαση στην Εποχή του Χαλκού: Η Νεολιθική κληρονομιά», στο Γ. Α. Παπαθανασόπουλος (επιστ. επιμ.), *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα 1996, Έκδοση Ίδρυμα Ν. Π. Γουλανδρή Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, 191 – 197.

Halstead, P. 1996: «Μεσογειακή ορεινή οικονομία στην Πίνδο. Μετακινήσεις ανάμεσα στο παρόν και το παρελθόν», στο Β. Νιτσιάκος (επιμ. έκδ.), *Η επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο*, Κόνιτσα 1996, Έκδοση Δήμος Κόνιτσας, Πνευματικό κέντρο, 63 – 73.

Hammond, N. G. L. 1997: «Γεωφυσικοί χαρακτήρες και ιστορική Γεωγραφία», στο Μ. Β. Σακελλαρίου (επιμ. έκδ.), *Ηπειρος. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα 1997, Έκδοση Εκδοτική Αθηνών, 12 - 31.

Haniotes, D. και N. Voutiropoulos 1996: «New evidence from Platygiali, an Early Bronze Age settlement in Western Greece», *The Annual of the British School at Athens*, No 91, 59 – 80.

Horejs, B. 2007: «Macedonia: mediator or buffer zone between cultural spheres?», στο I. Galanaki, H. Tomas, Y. Galanakis και R. Laffineur (επιμ. έκδ.), *Between the Aegean and Baltic Seas, Prehistory across borders, Proceedings of the International Conference Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe*, University of Zagreb, April 2005, 293 – 306.

Κατσίκης, Α. 2016: «Λεκανοπέδιο Ιωαννίνων. Φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον, διαχρονικές σχέσεις και αλληλεπιδράσεις», στο Κ. Σουέρεφ (επιμ. έκδ.) *Αρχαιολογία του λεκανοπεδίου Ιωαννίνων. Από τις απαρχές ως την ύστερη αρχαιότητα*, Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Εφορεία Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων, 23 – 41.

Κλείτσας, Χ. 2013: *Η μεταλλοτεχνία της Υστερης Εποχής του Χαλκού στην Ήπειρο: Οι θησαυροί και τα εργαλεία*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, αδημ. διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα.

Kleitsas, Ch. 2019: «The Hoard of Rodotopi in Ioannina (Epirus, NW Greece) and the Copper Single-Edged Shaft-Hole Axes of the Early Bronze Age in the Helladic Area», *Archäologischer Anzeiger*, No 1, 15 - 41.

Kluiving, S. J., Gkouma, M., Graven, J. και I. De Kort 2011: «Multi-Proxy Analysis of Lake Sediments in Thesprotia and Its Implications for the Palaeoclimatic History», στο B. Forsén and E. Tikkala (επιμ. έκδ.), *Thesprotia Expedition II, Environment and Settlement Patterns*, Helsinki 2011, Published by Foundation of the Finnish Institute at Athens, 39 – 55.

Koka, A. 1985: «Kultura e Varrezës Tumulare të Shtojit», *Iliria*, No 2, 241 – 250.

Κολώνας, Λ. 1990: «Νομός Αιτωλοακαρνανίας. Μόσχοβη Λουτρακίου Κατούνας», *Αρχαιολογικό Δελτίο* 45 (1990), Χρονικά Β'1, 140 – 141.

- Korkuti, M. 1971: «Vendbamini Prehistorik I Trenit», *Iliria*, No 1, 31 - 48.
- Korkuti, M. 1995: *Neolithikum und Chalkolithikum in Albanien*, Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Internationale Interakademische Kommission für die Erforschung der Vorgeschichte des Balkans, Monographien Bd. IV.
- Κοτζαμποπούλου, Ε. 2008: «Η Παλαιολιθική Εποχή: Ακούραστοι ιχνηλάτες-σκεπτόμενοι κυνηγοί», στο Κ. Ζάχος (επιμ. έκδ.), *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2008, Έκδοση IB' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, 16 - 23.
- Κούγκουλος, Θ. 1990: «Νεολιθικές εγκαταστάσεις Καστρίτσας Ιωαννίνων. Β' μέρος», *Ηπειρωτική Εστία*, 20 - 29.
- Κουρτέση-Φιλιππάκη, Γ. 1996: «Ο Νεολιθικός Πολιτισμός στις όμορες περιοχές. Χερσόνησος του Αίμου», στο Γ. Α. Παπαθανασόπουλος (επιστ. επιμ.), *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα 1996, Έκδοση Ίδρυμα Ν. Π. Γουλανδρή Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, 178 – 182.
- Κουρτέση-Φιλιππάκη, Γ., Πομώνης, Π. και Δ. Σακκάς 2019: «Η αρχαιολογική έρευνα επιφανείας στη λεκάνη του Μέσου Καλαμά Θεσπρωτίας, 2011-2015: Πρώτα αποτελέσματα», στο Ι. Π. Χουλιαράς και Γ. Θ. Πλιάκου (επιστ. επιμ.), *Θεσπρωτία I, Πρακτικά 1 Α' Αρχαιολογικού και Ιστορικού συνεδρίου για τη Θεσπρωτία*, Ιωάννινα, 1 – 20.
- Κωτσάκης, Κ. 1996: «Ανταλλαγές και σχέσεις», στο Γ. Α. Παπαθανασόπουλος (επιστ. επιμ.), *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα 1996, Έκδοση Ίδρυμα Ν. Π. Γουλανδρή Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, 168 – 170.
- Kotsakis, K. 2018: «Transformation and changes at the end of the Neolithic», στο S. Dietz, F. Mavridis, Z. Tankosić και T. Takaoğlu (επιμ. έκδ.), *Communities in Transition. The Circum-Aegean Area during the 5th and*

4th Millennia BC, Monographs of the Danish Institute at Athens, Volume 20, 12 - 16.

Lavento, M. και P. Kouki 2016: «A Geoarchaeological Study of the Goutsoura Sediments», στο B. Forsén, N. Galanidou και E. Tikkala (επιμ. έκδ.), *Thesprotia Expedition III. Landscapes of nomadism and sedentism*, Helsinki 2016, Published by Foundation of the Finnish Institute at Athens, 145 – 156.

Lawson, I., Frogley, M., Bryant, C., Preece, R. και P. Tzedakis 2004: «The Lateglacial and Holocene environmental history of the Ioannina basin, north-west Greece», *Quaternary Science Reviews*, No 23, 1599 – 1625.

Λάζαρη, Κ. 2004: «Η Χαλκοκρατία στη Θεσπρωτία μέσα από το εκθεσιακό πρόγραμμα του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηγουμενίτσας», στο Γ. Αρβανίτου-Μεταλληνού (επιμ. έκδ.), *Η Προϊστορική Κέρκυρα και ο ευρύτερος περίγυρός της. Προβλήματα - προοπτικές. Πρακτικά ημερίδας τιμητικής στον Αύγουστο Σορδίνα, Κέρκυρα Δεκέμβριος 2004*, 161 – 170.

Λάζαρη, Κ. 2017: «Η Εποχή του Χαλκού στη Θεσπρωτία. Τα νέα στοιχεία της αρχαιολογικής έρευνας. Μια πρώτη προσέγγιση», στο *Το Αρχαιολογικό έργο στη Βορειοδυτική Ελλάδα και τα νησιά του Ιονίου 2, Πρακτικά, Ιωάννινα, Νοέμβριος 2017* (υπό έκδοση).

Lelivelt, R. 2011: «A Lithological Analysis of Holocene Lake Sediments in the Kalodiki Fen», στο B. Forsén and E. Tikkala (επιμ. έκδ.), *Thesprotia Expedition II, Environment and Settlement Patterns*, Helsinki 2011, Published by Foundation of the Finnish Institute at Athens, 57 – 71.

Lera, P., Oikonomidis, S., Papayiannis, A. και A. Tsonos 2017: «The ancestral message of the dead: tumuli, settlements, landscape and the utility of memory in the prehistory of Albania and Western Greece», στο M. Fotiadis, R. Laffineur, Y. Lolos και A. Vlachopoulos (επιμ. έκδ.), *Εσπερος / Hesperos, The Aegean seen from the West, Proceedings of the 16th*

International Aegean Conference, University of Ioannina, Department of History and Archaeology, Unit of Archaeology and Art History, May 2016, 223 – 233.

Metallinou, G. 2017: «Corfu in the Adriatic network of contacts in the second half of the Third Millennium BC», στο M. Fotiadis, R. Laffineur, Y. Lolos και A. Vlachopoulos (επιμ. έκδ.), *Ἑσπερος / Hesperos, The Aegean seen from the West, Proceedings of the 16th International Aegean Conference*, University of Ioannina, Department of History and Archaeology, Unit of Archaeology and Art History, May 2016, 363 – 368.

Mina, M. 2018: «Casting doubts on metallurgy and the transition to social complexity: The evidence from the Aegean», στο S. Dietz, F. Mavridis, Z. Tankosić και T. Takaoğlu (επιμ. έκδ.), *Communities in Transition. The Circum – Aegean Area during the 5th and 4th Millennia BC*, Monographs of the Danish Institute at Athens, Volume 20, 67 - 74.

Müller-Celka, S. 2011: «Burial Mounds and “Ritual Tumuli” of the Aegean Early Bronze Age», στο E. Borgna και S. Müller – Celka (επιμ. έκδ.), *Ancestral Landscapes Burial Mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe-Balkans-Adriatic-Aegean, 4th-2nd millennium BC)*, Lyon, 415 – 428.

Ντούζουγλη, Α. και Κ. Ζάχος 1994: «Αρχαιολογικές έρευνες στην Ήπειρο και τη Λευκάδα: 1989 – 1990», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 31 (1994), 11 - 50.

Ντούζουγλη, Α. 1996: «Κατοίκηση – Κεραμική: Ήπειρος – Ιόνια νησιά», στο Γ. Α. Παπαθανασόπουλος (επιστ. επιμ.), *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα 1996, Έκδοση Ίδρυμα Ν. Π. Γουλανδρή Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, 46 – 48 και 117 - 119.

Douzougli, A. και Κ. Zachos 2002: «L’ Archéologie des zones montagneuses: Modèles et Interconnexions dans le Néolithique de l’ Épire

et de l' Albanie méridionale», *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 42 Suppl. (2002), 11 - 143.

Πάλλη, Ο. 2004: «Θεσπρωτία. Θέσεις της Εποχής του Λίθου. Έρευνα και προβληματισμοί», στο Γ. Αρβανίτου-Μεταλληνού (επιμ. έκδ.), *Η Προϊστορική Κέρκυρα και ο ευρύτερος περίγυρός της. Προβλήματα - προοπτικές. Πρακτικά ημερίδας τιμητικής στον Αύγουστο Σορδίνα, Κέρκυρα Δεκέμβριος 2004*, 127 – 133.

Πάλλη, Ο. 2019: «Πύργος Ραγίου Θεσπρωτίας: Η λιθοτεχνία λαξευμένου λίθου Εποχής Χαλκού», στο Ι. Π. Χουλιαράς και Γ. Θ. Πλιάκου (επιστ. επιμ.), *Θεσπρωτία Ι, Πρακτικά 1 Α' Αρχαιολογικού και Ιστορικού συνεδρίου για τη Θεσπρωτία*, Ιωάννινα, 55 – 71.

Παπαδέα, Α. 2019: «Αναζητώντας τους Παλαιολιθικούς ανθρωπίδες στα βουνά της Θεσπρωτίας: οι υπαίθριες θέσεις Ελευθεροχώρι 1 και 3», στο Ι. Π. Χουλιαράς και Γ. Θ. Πλιάκου (επιστ. επιμ.), *Θεσπρωτία Ι, Πρακτικά 1 Α' Αρχαιολογικού και Ιστορικού συνεδρίου για τη Θεσπρωτία*, Ιωάννινα, 21 – 36.

Παπαδημητρίου, Ν. 2010: «Εισαγωγή», στο Ν. Παπαδημητρίου (επιμ. έκδ.), *Η Ελλάδα στο ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο των Βαλκανίων κατά την 5^η και 4^η χιλιετία π.Χ.*, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Ίδρυμα Ν. Π. Γουλανδρή, Αθήνα, 17 – 29.

Παπαδόπουλος, Θ. και Λ. Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2003: *Προϊστορική Αρχαιολογία Δυτικής Ελλάδας Ιόνιων νησιών*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα.

Papaioannou, G. 2004: *The Late Prehistory of the nomos of Ioannina, Greece: new approaches to the analysis of ceramic typology and site distribution*, King's College London, Department of Classics, unpublished PhD, London.

Papayiannis, A. 2016: «Small Finds from Bronze Age Goutsoura», στο B. Forsén, N. Galanidou και E. Tikkala (επιμ. έκδ.), *Thesprotia Expedition III*.

Landscapes of nomadism and sedentism, Helsinki 2016, Published by Foundation of the Finnish Institute at Athens, 227 – 243.

Parkinson, W. A., Ridge, W. P. και A. Gyucha 2018: «Village nucleation and centralisation in the Later Neolithic of South – Eastern Europe: A long-term, comparative approach», στο S. Dietz, F. Mavridis, Z. Tankosić και T. Takaoğlu (επιμ. έκδ.), *Communities in Transition. The Circum – Aegean Area during the 5th and 4th Millennia BC*, Monographs of the Danish Institute at Athens, Volume 20, 17 – 26.

Πρέκα-Αλεξανδρή, Κ. 1994: *Κέρκυρα. Από τη Ναυσικά στην Ευρώπη*, Αθήνα.

Prendi, F. 1966: «La civilisation prehistorique de Maliq», *Studia Albanica* 1, 255 - 280.

Renfrew, C. 2009: *Η ανάδυση του πολιτισμού. Οι Κυκλάδες και το Αιγαίο στην 3^η χιλιετία π.Χ.*, Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα.

Renfrew, C. 2018: «Inventing the Final Neolithic», στο S. Dietz, F. Mavridis, Z. Tankosić και T. Takaoğlu (επιμ. έκδ.), *Communities in Transition. The Circum – Aegean Area during the 5th and 4th Millennia BC*, Monographs of the Danish Institute at Athens, Volume 20, 3 – 11.

Saranti, F. 2017: «Prehistoric Naupaktos: A missing link of the northern shore of the Corinthian Gulf», στο M. Fotiadis, R. Laffineur, Y. Lolos και A. Vlachopoulos (επιμ. έκδ.), *Εσπερος / Hesperos, The Aegean seen from the West, Proceedings of the 16th International Aegean Conference*, University of Ioannina, Department of History and Archaeology, Unit of Archaeology and Art History, May 2016, 443 – 451.

Σουέρεφ, Κ. 2004: «Χερσαίες επικοινωνίες στη βορειοδυτική Ελλάδα κατά την ύστερη εποχή του Χαλκού και την πρόιμη εποχή του Σιδήρου (1550 – 700 π.Χ.)», στο Γ. Αρβανίτου-Μεταλληνού (επιμ. έκδ.), *Η Προϊστορική Κέρκυρα και ο ευρύτερος περίγυρός της. Προβλήματα-*

προοπτικές. Πρακτικά ημερίδας τιμητικής στον Αύγουστο Σορδίνα, Κέρκυρα Δεκέμβριος 2004, 149 – 159.

Σούλης, Ν. 1994: *Το κλίμα της Ηπείρου*, Ιωάννινα.

Tartaron, T. 2004: *Bronze Age Landscape and Society in Southern Epirus, Greece*, BAR International Series 1290, Oxford.

Τσιρτσώνη, Ζ. 2010: «Το τέλος της Νεολιθικής Εποχής στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια», στο Ν. Παπαδημητρίου (επιμ. έκδ.), *Η Ελλάδα στο ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο των Βαλκανίων κατά την 5^η και 4^η χιλιετία π.Χ.*, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Ίδρυμα Ν. Π. Γουλανδρή, Αθήνα, 93 – 103.

Τσώνος, Α. 2000: «Θαλάσσιοι δρόμοι και επικοινωνία στις ακτές της δυτικής Ελλάδας, στην Αλβανία, στα Ιόνια νησιά και στην Αδριατική κατά τη Νεολιθική Εποχή και κατά την Εποχή του Χαλκού», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 34, 179 – 238.

Τσώνος, Α. Κ. 2015: *Αιγαιακές επιδράσεις στην Αλβανία και στα ΝΔ Βαλκάνια κατά τη Μέση και Υστερη Εποχή του Χαλκού*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, αδημ. διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα.

Weiberg, E. 2007: *Thinking the Bronze Age. Life and Dead in Early Helladic Greece*, Uppsala Universitet, Stockholm.

Weisshaar, H.-J. 1989: *Die Deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia-Magula in Thessalien I, Das Späte Neolithikum und das Chalkolithikum*, Bonn.

Willis, K. J. 1992: «The late Quaternary vegetational history of northwest Greece, I. Lake Gramousti», *The New Phytologist*, Vol. 121, No 1, 101 – 117.

Ζάχος, Κ. και Α. Ντούζουγλη 2003: *Λευκάδα, Ιστορική – αρχαιολογική επισκόπηση μέσα από τα εκθέματα του αρχαιολογικού μουσείου*, Υπουργείο Πολιτισμού, ΙΒ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Αθήνα.

Ζάχος, Κ. 2010: «Η μεταλλουργία στην Ελλάδα και στη ΝΑ Ευρώπη κατά την 5^η και 4^η χιλιετία π.Χ.», στο Ν. Παπαδημητρίου (επιμ. έκδ.), *Η*

Ελλάδα στο ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο των Βαλκανίων κατά την 5^η και 4^η χιλιετία π.Χ., Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Ίδρυμα Ν. Π. Γουλανδρή, Αθήνα, 77 – 91.